

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİMDALI**

**MALİYE NAZIRI CAVİT BEY'İN FAALİYETLERİ
(1914-1926)**

ÖMER FURKAN AKBULUT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞÜKRİYE PINAR ÖZYALVAÇ**

KONYA 2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ömer Furkan AKBULUT		
	Numarası	18810501011		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Maliye Nazırı Cavit Bey'in Faaliyetleri (1914-1926)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ömer Furkan AKBULUT

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ömer Furkan AKBULUT		
	Numarası	18810501011		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	History		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğretim Üyesi Şükriye Pınar ÖZYALVAÇ		
Tezin Adı	Maliye Nazırı Cavit Bey'in Faaliyetleri (1914-1926)			

Cavit Bey, Osmanlı Devleti'ni en buhranlı döneminde Maliye Nazırlığı görevini yürütmüştür. Doğup büyüdüğü Selanik'te özellikle iktisadî konularda gösterdiği maharetleri dikkati çektiğinden mensup olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükûmet kurması ile siyasi hayatı başlamıştır. I. Dünya Savaşı'na girilmesine karşı çıkan Cavit Bey'in öncelikli hedefi devleti malî buhrandan kurtarmaktır. Harbe girilmesi sonrası görevinden istifa etmiş, fakat Osmanlı maliyesine yön vermeye devam etmiştir. Görevi çeşitli sebeplerle kesintiye uğrasa da 1918 yılına kadar Maliye Nezareti uhdesinde kalmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin iktisadî problemlerini çözüme kavuşturmak için gayret sarfeden, liberal düşüncenin savunucularından olan Cavit Bey'in faaliyetleri ele alınmıştır. Savaş döneminde Almanya ve Avusturya'dan borç alma serüveni, borç sayesinde kısa süreliğine rahatlayan ekonomiyi güçlendirmek adına attığı en önemli adımlardan biri olan Osmanlı İtibar-ı Millî Bankasını kurması, kapitülasyonların kaldırılması için verdiği mücadeleler, Osmanlı maliyesinin gelişmesini sağlayan önemli adımlardır.

Maliye Nazırı olarak görev aldığı hükümetin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine Lozan Barış Antlaşması'nın birinci evresinde görüşmelerde yer alması, İzmir suikastı girişimine adının karışması gibi sebeplerle savaş suçlusu ilan edilenler arasında sayılan Cavit Bey İstiklal Mahkemesinde yargılanarak idam edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cavit Bey, I. Dünya Şavaşı, Borç, Ekonomi.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Öğrencinin	Name and Surname	Ömer Furkan AKBULUT		
	Student Number	18810501011		
	Department	History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assistant Professors Şükriye Pınar ÖZYALVAÇ		
Title of the	Minister of Finance Cavit Bey's Activities (1914-1926)			

Cavit Bey started the duty of Minister of Finance during the most depressed period of the Ottoman Empire. His political life began in Thessaloniki, where he was born and raised, with the establishment of the Union and Progress Society, where he was one of the people, regardless of the skills of products that did not belong to him. The basic state of Cavit Bey, who was against entering the I. World, was to save the financial crisis. Taking advantage of the task of entering the war will turn into Ottoman finance in the future. His duty remained in the Ministry of Finance until 1918 for various reasons.

In this study, the activities of Cavit Bey, one of the advocates of liberal thought, who made an effort to solve the economic problems of the Ottoman Empire, were discussed. The adventure of borrowing from Germany and Austria during the war, the establishment of the Ottoman National Bank, which was one of the most important steps he took to strengthen the economy, which was relieved for a short time thanks to the debt, and his struggles for the abolition of capitulations are important steps that ensured the development of the Ottoman finances.

Cavit Bey, who was among those declared a war criminal for reasons such as his participation in the negotiations in the first phase of the Lausanne Peace Treaty after the government he served as Minister of Finance was defeated in the First World War, and his involvement in the Izmir assassination attempt, was tried and executed in the Independence Court.

Keywords: Cavit Bey, World War I, Debt, Economy.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
ÖN SÖZ	x
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

CAVİD BEY'İN YETİŞMESİ VE SİYASETE GİRMESİ

1.1.Cavit Bey'in Eğitim Hayatı.....	5
1.1.1. Cavit Bey'in Memuriyet Hayatı	6
1.2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Cavit Bey'in Siyasete Girişi	9
1.2.1. 31 Mart Ayaklanması ve Cavit Bey'in Yurt Dışına Firarı	11
1.2.2. 31 Mart Ayaklanması'nın Bastırılması.....	16
1.2.3. Cavit Bey'in İbrahim Hakkı Paşa Kabinesine Girişi ve Yurt Dışı'ndan Alınan Borç.....	17
1.2.4. Cavit Bey'in Sait Paşa Hükûmetindeki Faaliyetleri ve Anadolu Gezileri	20
1.2.5. Balkan Savaşı ve Cavit Bey'in Hapse Atılması	22
1.2.6. Babıâli Baskını.....	23
1.2.7. Cavit Bey'in Fransa'dan Borç Alması ve Almanya ile Görüşmesi.....	25

II. BÖLÜM

MALİYE NAZIRI CAVİT BEY'İN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA FAALİYETLERİ

2.1. I. Dünya Savaşı Dönemi Faaliyetleri	27
2.1.1. Cihan Harbi'ne Giriş Süreci	27
2.1.1.1. Cavit Bey'in İstifası.....	32
2.1.1.2. Cavit Bey'in 1915-1916 Tarihli Siyasi Temasları	36

2.1.1.2.1. Almanya ve Avusturya Temasları.....	36
2.1.1.2.2. İsviçre Temasları.....	38
2.1.1.3. İktisadî Sıkıntılar	39
2.1.1.3.1. Cavit Bey'in İktisadi Görüşleri.....	42
2.1.1.3.2. İtibar-ı Millî Bankası'nın Kurulması ve Millî Sermayenin Desteklenmesi	46
2.1.1.4. Cavit Bey'in Talat Paşa Kabinesine Girişi ve Almanya'dan Borç Talebi.....	49
2.1.1.5. Talat Paşa Kabinesin'de Cavit Bey'in Çalışmaları	50
2.1.1.6. I. Dünya Savaşı'nın Sonu ve Talat Paşa'nın İstifası	52
2.1.1.7. Ahmet İzzet Paşa Kabinesi.....	53
2.2. Mondros Mütarekesi Dönemi Faaliyetleri	56
2.2.1. Mondros Mütarekesi Görüşmeleri.....	56
2.2.2. Cavit Bey'in Kabineden İstifası.....	59
2.2.3. İstanbul'un İşgali ve Cavit Bey'in Siyasi Görüşmeleri	60

III. BÖLÜM

FIRAR DÖNEMİ VE İDAM EDİLMESİ

3.1. Yurt Dışı Faaliyetleri	66
3.1.1. Cavit Bey'in İstanbul'da Saklanması	66
3.1.2. Cavit Bey'in Yurtdışına Fırası	69
3.1.3. Cavit Bey'in İttihat ve Terakki Mensupları ile Roma Toplantısı	71
3.1.4. Cavit Bey'in Londra Konferansı'na Katılması.....	74
3.1.5. Cavit Bey'in Ermeni Meselesi Hakkındaki Görüşleri	78
3.1.6. Cavit Bey'in İsviçre ve Fransa Temasları	80
3.2. Cavit Bey'in Türkiye'ye Dönüşü	82
3.2.1. Düyûn-ı Umûmiye Üyeliği ve Yeni Hükümetin Kuruluşunda Aldığı Tavırlar	83
3.2.2. Lozan Konferansı'na Katılması ve Sonraki Çalışmaları	86
3.2.2.1. Lozan Konferansı'nın Birinci Evresi	87
3.2.2.2. Lozan Konferansı'nın İkinci Evresi	90

3.2.3. Cavit Bey'in Siyasetten Çekilmesi	91
3.3. İzmir Suikast Girişimi ve Cavit Bey'in İlişkisi.....	94
3.3.1. Cavit Bey'in Tutuklanması.....	96
3.3.2. Cavit Bey'in İzmir'de Yargılanması	97
3.3.3. Cavit Bey'in Ankara'da Yargılanması	99
3.3.4. Mahkemenin Kararı	103
3.3.5. Yargılama Sürecine Tepkiler	105
SONUÇ	107
KAYNAKÇA.....	110
DİZİN.....	119
EKLER	124

KISALTMALAR

A. DVN. MKL.	: Sadaret Divan Mukavelenameler
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
BCA	: T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BEO	: Babıâli Evrak Odası Evrakı
BOA	: T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. EUM. 5. şb.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube
DH. EUM. EMN	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı
DH. EUM. SSM.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer
DH. MKT	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH. MUI	: Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HR. MA.	: Hariciye Nezareti Matbuat
HR. SFR. 3.	: Hariciye Nezareti Belgrat Sefareti
HR. SFR. 04.	: Hariciye Nezareti Sofya Sefareti
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi
HR. TO	: Tercüme Odası Belgeleri

HSD. AFT	: Ali Fuat Türkgeldi Evrakı
İ. AS	: İrade Askeri
İ. DUİT	: İrade Dosya Usulü
İ. MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ. TAL	: İrade Taltifat
İ.İ.B.F.	: İktisadi İdari Bilimler Fakültesi
K.	: Kısım
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
nr.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
şb	: Şube
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDK	: Türk Dil Kurumu
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
ZB	: Zabtiye Nezareti Belgeleri

ÖN SÖZ

Cavit Bey, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Mütareke Dönemine kadar aralıklı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Maliye Nazırlığı görevini yürütmüştür. Özellikle Cihan Harbi (1914-1918) döneminde, resmi olarak görevde bulunmadığı zamanlarda dahi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne malî konularda destek vermeye devam etmiştir. Ayrıca harp sonrası yurtdışındaki gayretleri ve Lozan Barış Konferansı'ndaki çalışmaları ile önemli roller üstlenen Cavit Bey'in hayatı tezimizde "Maliye Nazırı Cavit Bey'in Faaliyetleri (1914-1926)" başlığı altında ele alınmış, I. Dünya Savaşı'ndan Lozan Barış Konferansı sürecine kadar öne çıkan faaliyetleri incelenmiştir. Ardından Cavit Bey'in Lozan sonrası İstanbul'daki siyasi çalışmaları ele alınmış, İzmir suikastı'nda suçlu bulunarak İzmir ve Ankara'da yargılanması ve hakkında verilen idam kararı ile ilgili süreç araştırılmıştır.

Bu çalışmayı hazırlarken desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme ve danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Şükriye Pınar ÖZYALVAÇ'a teşekkürlerimi borç bilirim.

ÖMER FURKAN AKBULUT

KONYA-2022

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin maliyesinin seyri 1838 yılında Baltalimanı Ticaret Anlaşması ile değişmiştir. Bu dönemden sonra özellikle İngiltere ve Fransa ile yapılan dış ticaretin hacmi artmış, Osmanlı dışa bağımlı bir devlet haline gelmiştir.¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Babıâli baskını (1913) ardından yönetimi ele almasıyla birlikte iktisadî politikalarda değişiklikler yaşanmaya başlanmış, özellikle millî ekonomiyi savunan görüşlerin temelleri atılmaya başlanmıştır.² I. Dünya Savaşı'na girilmesiyle birlikte bu süreç hızlanmış, ithalatın kesilmesiyle Osmanlı Devleti, kendi kendine yetmeye çalışan bir ülke konumuna gelmiştir. İşte bu dönem ile Cumhuriyetin ilanına kadar ki süreçte millî politikanın temelleri atılmaya başlanmıştır. Bu politikada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin rolü önemlidir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk olarak 1889 yılında İttihad-ı Osmanî adıyla İstanbul'da Askeri Tıbbiye talebeleri tarafından kurulmuştur. Cemiyet gizli bir yapıya sahipti ve Pozitivizm fikirlerine sahip olan Ahmet Rıza cemiyetin teorisyenlerindendi.³ 1907 yılında cemiyet Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almıştır. Talat Paşa, Rahmi Bey, Emanuel Karasu gibi kişiler önde gelen isimler olmuş, alt rütbeden çok sayıda asker katılmıştır. Cemiyetin temel hedefi, II. Abdülhamid'e muhaliftir. Gizli bir yapıya sahip olması sebebiyle üyeleri tam olarak bilinmemektedir.⁴ Zamanla şekillenen cemiyet 1908 darbesi sonrası siyasi bir fırka haline gelmiştir.⁵ Cemiyete sonradan iştirak eden Enver, Talat ve Cemal Paşalar bu hareketin önemli isimleri arasında yer almıştır.

1908 seçimlerinden sonra cemiyet önemli oranda oy almış ancak kısa bir süre sonra bölünerek yeni siyasi fırkalar oluşmuştur. Böylelikle kendi içinde güçlü bir muhalefet meydana gelmiştir. 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in hal'i sonrasında

¹ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 163.

² Zafer Toprak, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918)**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 33.

³ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 25. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 97-98.

⁴ Corci Zeydan, **İstanbul'a Seyahat**, Ark Kitapları, İstanbul, 2012, s. 143-144.

⁵ Mardin, **a.g.e.**, s. 96-97.

fırkanın gücü daha da artmıştır. 1911 yılında Miralay Sadık Bey ve Abdülaziz Efendi önderliğinde Hizb-i Cedid isminde bir hareket meydana gelmiştir.⁶ Bunlar cemiyet içerisinde düzenlemeler yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Fırka, ciddi anlamda ses getirmiş, muhalif olan kişiler fırkayı bölmekten dolayı ihraç edilmiştir. Balkan Savaşları sonrası Edirne'nin kaybedilmesi üzerine hükûmetin bu durumu kabullenmesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni harekete geçirmiştir.⁷ Enver Paşa öncülüğünde Babiâli baskını yapılarak, Osmanlı tarihinde hükûmet darbesi yaşanmıştır. 23 Ocak 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa Hükûmetin başına geçmiş ve cemiyet ile sık sık ters düşmüştür. 11 Haziran tarihinde Mahmut Şevket Paşa, Beyazıt Meydanı'nda makam aracında suikast sonucunda öldürülmüştür.⁸ Ölümünde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin rolü olduğu iddia edilmektedir.⁹ Vefatından sonra İttihat ve Terakki, yönetimi tamamen eline geçirerek Cihan Harbi sonrası Mondros Mütarekesi dönemine kadar iktidarda kalmıştır.

1914 yılında Cihan Harbine girilmesi Enver Paşa'nın tercihiyle gerçekleşmiş ve İttihat ve Terakki, yönetimi harb boyunca tamamen elinde tutmuştur. Harbe giriş sürecinde istifa edenler olsa da cemiyette dağılma yaşanmamıştır.¹⁰

Harbin kaybedilmesi üzerine 1 Kasım 1918 yılında cemiyetin son kongresi toplanmıştır. Enver, Cemal, Talat Paşalar başta olmak üzere yurtdışına firar etmiştir. 5 Kasım tarihinde cemiyetin kapatılmasının ardından 11 Kasım 1918 tarihinde Teceddüt Fırkası kurulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mal varlığı bu partiye aktarılmıştır. Yeni fırka Meclis-i Mebusan'da etkili olamamıştır. 5 Mayıs 1919 tarihinde de Meclis-i Vükelâ kararı ile Teceddüt Fırkası kapatılmıştır.¹¹ Mütareke

⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler C. III**, 1. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 215.

⁷ Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, 5. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2013, s. 143-144.

⁸ Feroz Ahmad, **Jön Türkler Osmanlı imparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi (1914-1918)**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 41-45.

⁹ Zekeriya Türkmen, "Mahmud Şevket Paşa", **DİA**, c. XXVII, Ankara, 2003, s. 386.

¹⁰ M.Şükrü Hanioğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", **DİA**, c. XXIII, İstanbul, 2001, s. 483.

¹¹ Ahmet Emin Yalman, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 312-313.

Döneminde divan-ı harb kurularak İttihatçılar yargılanmıştır. Yurt dışına kaçanlar kendi aralarında teşkilatlanmaya çalışsalar da başarılı olamamışlardır.

Millî Mücadele sona erdikten ve Cumhuriyet ilan edildikten sonra 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası çatısı altında toplanmışlardır. Ertesi yıl 5 Haziran 1925 tarihinde Şeyh Sait İsyanı sebebiyle firka kapatılmıştır. 14 Haziran 1926 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir seyahati sırasında başarısız suikast girişimi sonrası Ankara İstiklal Mahkemesinde yapılan yargılamalarda on dört İttihatçı idam edilmiştir.¹² Böylelikle cemiyetin siyasi hayatı, 1908 yılında başlayan serüveni 1926 yılında son bulmuştur.

İttihat ve Terakki'ye üye olmak suretiyle siyasi hayata dâhil olan Cavit Bey, 1926 yılına kadar süren hayatında ülke tarihinin en sıkıntılı ve en karmaşık dönemine şahitlik etmiştir. Söz konusu zaman dilimini iyi bir hatip olduğu kadar kalemi de kuvvetli olan Cavit Bey'in çalışmaları üzerinden takip etmek mümkün olmaktadır. Bunlar arasında günlükleri önem bakımından ilk sırada yer alır. Dönemin *Tanin* ve *Sabah* gazetelerinde yayınlanan hatıraları arasında II. Meşrutiyetin ilanından 1924 yılına kadar aralıksız yayınlanan yazıların tamamı TTK tarafından 2015 yılında *Meşrutiyet Ruznamesi* adıyla basılmıştır. Cavit Bey'in siyasete ara verdiği tarih olan 1924-1926 yılları arasındaki dönemde hatıralarını yazmıştır. Bu dönemi Oğlu Şiar'a ithafen günlük tarzında yazılan eseri *Şiarın Defteri* ismini taşımaktadır. Ömrünün sonunda kaleme aldığı hatıratında İzmir suikastı sonrasını ihtiva etmektedir. Bunlar *İdama Beş Kala* isimli eserde toplanmıştır. Cavit Bey'in iktisadî yazılarını ele aldığı *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmuası* dikkate değer olup, dört ciltlik *İlm-i İktisat* isimli eseri ders kitabı niteliğindedir. Ayrıca gazete ve dergilerde çok sayıda ilmî ve siyasi makaleleri de yayınlanmıştır.¹³

Söz konusu çalışmalar tezimizde faydalandığımız temel kaynaklar olmuştur. Dönemin hatıraları, arşiv vesikaları ve gazete literatürü taranmak suretiyle Osmanlı

¹² Hanioglu, a.g.e., s. 483.

¹³ Mehmet Zeki Pakalın, **Maliye Teşkilatı Tarihi**, No: 1977-180/IV, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1978, s. 252; Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey**, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 314-316.

Devleti'nin 1914-1926 yılları arasında yaşanan ekonomik ve siyasi çalkantılar, Cavit Bey'in çerçevesinde ele alınmıştır.

Tarih sahnesinde Maliye Nazırı olarak ün yapan Cavit Bey'in yürüttüğü faaliyetleri anlamak adına birinci bölümde Cavit Bey'in hayatının ilk evresi incelenmiştir. Bu bölümde ailesi, eğitim hayatı, ilk memuriyetleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girişi ile siyasi hayata nasıl dâhil olduğu tesbit edilmiştir. İkinci bölümde tüm dünyayı sarsan I. Dünya Savaşı'na, iktisadî sorunları bulunan Osmanlı Devleti'nin nasıl girdiği, bu sürece Cavit Bey'in nasıl yaklaştığı anlatılmıştır. Söz konusu dönemde izlenen siyaset, Cavit Bey'in yalnız siyasi konumunu değil, Avrupa'daki temasları sırasında kişisel ilişkilerini ve başarılarını da gözler önüne sermiştir. Bu dönemdeki en önemli faaliyeti olarak İtibar-ı Millî Bankası'nı kurması söylenebilir. Mütareke Dönemi de ele alınmıştır. İstanbul'un İngilizler tarafından işgali ve Cavit Bey'in devletin içinde bulunduğu sıkıntılar karşısında tutunduğu tavır bu bölümde değerlendirilmiştir. Üçüncü bölüm, savaşın kaybedilmesinin sebebi olarak İttihat ve Terakki Partisi mensuplarının görülmesi ve Cavit Bey'in diğer cemiyet üyeleri gibi ülkeyi terketmesi ile ilgilidir. Söz konusu zaman diliminde Cavit Bey'in pasif kalmadığı, yurt dışında cemiyet mensupları ile görüşmeye devam ettiği üstelik Lozan Konferansı'na nasıl katıldığı ve bu konferanstaki rolü anlatılmıştır. Cavit Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenen İzmir suikastı ile ilişkilendirilmesi ve kendisi de dâhil suçlu bulunanların idam edilme süreci işlenmiştir.

I.BÖLÜM

CAVİD BEY'İN YETİŞMESİ VE SİYASETE GİRMESİ

1.1.Cavit Bey'in Eğitim Hayatı

Mehmet Cavit Bey, 1875 tarihinde Selanik'te doğmuştur.¹⁴ Yahudi kökenli olup Sabatay'ın üç mezhebinden biri olan Karakaş Mezhebine¹⁵ mensuptur.¹⁶ Babası Selanik tüccarlarından Recep Naim Efendi, annesi Fatma Hanım'dır.¹⁷

Cavit Bey'in entellektüel kişiliğinin oluşmasında, eğitim hayatının yanı sıra büyüdüğü şehir de önemli rol oynamıştır. Selanik'teki ekonomik hayat, burada bir burjuva sınıfının oluşmasına imkân vermiş, pek çok Anadolu şehrine kıyasen gelişme kaydeden ve yenilikçiliğin merkezi konumuna gelen sosyal yapı, Cavit Bey'in dünya görüşü ve hayat felsefesini şekillendirmiştir.¹⁸ Bir başka deyişle şehrin sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi yapısı hatta coğrafi konumu söz konusu gelişmelere doğrudan ilişkilidir.

Selanik'te ciddi bir Yahudi nüfusu vardır. Yahudilerin ülkeye yerleşmesi II. Beyazıd devrine (1481-1512)¹⁹ denk gelen XV. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiş ve ülkenin ticari ve siyasi kalbini oluşturmuşlardır.²⁰ XVII. yüzyılda Yahudilerin bir kısmı Sebatay Sevi'nin önderliğinde, Osmanlı Devleti'nin isimlendirmesi ile "Dönme" olmuş, zamanla üç gruba ayrılmıştır. XVIII. yüzyılda Karakaşlar,

¹⁴ Cavit Bey, **Şiar'ın Defteri**, Haz. Şiar Yalçın, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 14.

¹⁵ Karakaşlar, dini ritüellerine dışarıdan yeni unsurları karıştırdıkları için Onyollular diye anılırlar. Genel inanç yapılarında dışarıya kız vermemek, eşlerini boşamamak, cemaat yapıları gizli olduğu için çocukları on üç yaşına gelinceye kadar bilgi verilmez. Cemaat eğitim işleri için Feyziye Mekteplerini kurmuştur. Karakaşlar ekonomik durumu iyi olmakla birlikte eğitilmiş bir yapıya sahiptir. Bk. Abdurrahman Küçük, "Dönme", **DİA**, C. IX, İstanbul, 1994, s. 518-519.

¹⁶ Marc David Baer, **Selanikli Dönmeler Yahudilikten Dönenler Müslüman Devrimciler ve Seküler Türkler**, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2016, s. 154.

¹⁷ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁸ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁹ II. Beyazıd, Osmanlı Devleti'nin sekizinci padişahıdır. Bk. Şerafettin Turan, "Beyazıd II", **DİA**, C. VI, İstanbul, 1992, s. 234.

²⁰ Salahi Ramadan Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, TTK, Ankara, 2014, s. 60.

Yakubiler²¹ ve Kapancılar²² isimleri ile anılan bu gruplardan, Cavit Bey'in ailesinin mensup olduğu grup bidatları kabul etmeyip Sabatay Sevi'nin yolundan giden Karakaş mezhebine mensuptur. Bu cemaat bir meclis tarafından yönetilirdi ve eğitime önem verirdi. Cavit Bey'in babası da oğlunu, cemaatin tarafından kurulan Şemsi Efendi²³ Mektebine göndermiştir.²⁴ Cavit Bey, 1890 yılında mezun olacağı Selanik'teki Şemsi Efendi İbtidai Mektebi Selanik'in ilk özel okulu olma hüviyeti ile öne çıkmaktadır. Bir diğer deyişle bu mektep Usûl-i Cedîd yani Tanzimat sonrası eğitimde yapılan reformlar çerçevesinde batı tarzı eğitim metodu benimsemiş bir mekteptir.²⁵

Fevz-i Sıbyan Mektebi adıyla kurulan ve (bugün de Fevziye Mektepleri olarak İstanbul'da hizmet veren) okulun rüşdiye kısmında (Fevz-i Sıbyan Rüşdiyesi) eğitimini tamamladı, aynı okulun lise bölümüne devam etmeyerek İstanbul'a gitmiştir. Burada Dersaadet Mekteb-i İdadisi'ni (İstanbul Lisesi) bitirdikten sonra Mekteb-i Mülkiye-yi Şahane'ye kaydını yaptırarak, 5 Ağustos 1896'da pekiyi derece ve üçüncülük ile mezun olmuştur.²⁶

1.1.1. Cavit Bey'in Memuriyet Hayatı

Mezun olduğunda Fransızca ve Rumca'ya hâkim olan Cavit Bey 19 yaşındaydı. Birkaç ay sonra Ziraat Bankası'nda açılan sınavı kazanmış ve 4 Kasım 1896 tarihinde Merkez Muhasebe Kalemî'nde Mukayyed Refikliği'nde göreve

²¹ Yakubiler 1690 tarihinde Yakup Çelebi öderliğinde kurulmuştur. Müslüman yaşantısı diğerlerine göre daha fazla benimsenmiştir. Muhafazakâr bir yapıya sahiptirler. Çocukları evlenene kadar cemaat sırlarını öğretmezler, kadınlar mirastan eşit pay alırlar. Bk. Küçük, **a.g.m.**, s. 518.

²² Kapancılar, Sabatay Sevi'den gelen öğretileri olduğu gibi kabul etmektedirler. Cemaat meclis tarafından yönetilmektedir. Yabancı kadınlar ile evlenmek yasaktır. Eğitime önem verilmektedir. Bu sebeple çocuklarını batıya eğitim amaçlı gönderilir. İzmirililer olarak anılmaktadır. Bk. Küçük, **a.g.m.**, s. 519.

²³ Bu okul 1887 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün de okuduğu mektep olarak bilinir. Bk. Falih Rıfkı Atay; **Çankaya**, 1. Baskı, Sena Matbaacılık, İstanbul, 1980, s.18.

²⁴ Bu cemaatin İstanbul'daki eğitim birimleri Fevziye Lisesi ile Şişli Terakki Lisesi'dir. Bk. Küçük, **a.g.m.**, s. 519.

²⁵ Özcan Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VII, S. XX, Mart 1991, s. 336.

²⁶ Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C. III, Mars Matbaası, Ankara, 1968, s. 678.

başlamıştır. Cavit Bey, 1897’de Maarif Nezareti’nin İstatistik Kalemî’ne nakledildi, bir müddet sonra aynı nezaretin Mektubî Kalemî’nde görevine devam etti.²⁷

Muhasebe, iktisat, ekonomi gibi konulara ilgisi olan ve bu alanlarda, yukarıda adı geçen resmî görevlerinde başarılı olduğu anlaşılan Cavit Bey, 1898’de İstanbul’daki Ayasofya Merkez Rüştîyesi’ne Riyaziye (Matematik) muallimi olarak tayin edilmiştir. Ayrıca ertesi sene (1899) Maarif Nezareti Rüştîye İdaresi Kâtipliği’ne başlamış, yine bu sırada Darülmualimîn-i Aliyye’de (Yüksek Öğretmen Okulu) İlm-i Servet (Servet İlmi) dersi hocalığını da yürütme görevi kendisine verilmiştir.²⁸ Yaklaşık dört yılın ardından, 3 Şubat 1902’de İlm-i Servet muallimliğine bir başkasının atanması ile buradaki görevi sona ermiştir. Aynı tarihlerde Selanik’ten gelen özel okul idareciliği teklifi ile memleketine dönme kararı almış,²⁹ Ayasofya Merkez Rüştîyesi’ndeki görevinden istifa etmiştir.³⁰

Selanik’e döner dönmez aynı yıl içinde (1902) Mekteb-i Tefeyyüz adlı özel okulda müdürlük yapmaya başlayan Cavit Bey, burada İlm-i İktisat derslerine girdi. Aynı dönemde Polis Mektebi’ne de davet edilerek ders vermesi istendi. Ayrıca malî konularda sıkıntı çeken Feyziye Mektebi müdürlüğüne getirildi.³¹ Böylece üç görevi uhdesine almış oldu. 1904 senesinde, Fevziye Mektepleri bünyesinde kurulan Ticaret Lisesi’nde de İlm-i İktisat dersleri vermeye başladı. 1908 yılına kadar devam edecek müdürlük görevi sırasında okulun ekonomi vaziyetini düzeltti. Selanik dışından yatılı öğrenci getirmek için çalışmalar başlattı ve bu konuda da kısa sürede başarılı olarak çok sayıda yeni kayıt alınmasını temin etti.³² Cavit Bey ayrıca Fevziye Mektebi’nde yeni bir ilkokul bölümü açmak suretiyle Selanik’in zengin muhitinin faydasına sunarak mektebi geliştirmeye çalışmıştır.³³

²⁷ Çankaya, **a.g.e.**, s. 678.

²⁸ Selim İlkin, “Cavit Bey, Mehmed” **DİA**, C. VII, İstanbul, 1993, s. 175.

²⁹ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 18.

³⁰ Çankaya, **a.g.e.**, s. 678-679.

³¹ Mert Sandalcı, **Fevziye Mektepleri**, 1. Baskı, Fevziye Mektepleri Vakfı, İstanbul, 2005, s. 56-71.

³² Söz konusu teşebbüsler II. Abdülhamid’in dikkatini çekmiş ve hoşuna gitmiş, padişah maddi destek vererek taltif etmiştir. Bk. Sandalcı, **a.g.e.**, s. 93-94.

³³ Sandalcı, **a.g.e.**, s. 73.

Bu sırada başkentteki gelişmeleri takip eden Cavit Bey'in çeşitli toplantılara katıldığını da görüyoruz. Cavit Bey'in 1906 senesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile tanışması (Cemiyetin İttihat ve Terakki adını alması 1907 tarihidir.) Ömer Naci³⁴ aracılığı ile gerçekleşmiştir. O'nun Edebiyatçı Ali Canip (Yöntem) Bey'den³⁵ bahsetmesi Cavit Bey'in merakını celbetmiş ve görüşmek istemiştir. Ali Canip Bey yapılan görüşmeyi şu şekilde aktarır: “*Birgün Feyziye Mektebine gittik. Cavit Bey’le ahbab olduk. “Nerede toplanıyorsunuz? Ne yaparsınız?” diye bizimle ilgilendi. Toplandığımız yeri beğenmedi: “Ben size münâsîp bir lokal bulayım da orada toplanın. Edebiyattan pek anlamam ama size iktisad dersi veririm” dedi ve bize Ulahların (Romanya) Mektebini tavsiye etti. Benim evim yalılarda, buraya iki üç kilometre uzakta ama ilim aşkı... Haftada iki üç kere toplanıyoruz. Cavit de bize ekonomi dersleri veriyor.*”³⁶ İktisat derslerinin yanı sıra siyasi konuşmalar da yapan Cavit Bey'in böylece siyasi hayata ısınmaya başladığı anlaşılmaktadır.³⁷

İttihat ve Terakki bulunanların önemli bir kısmıyla dost olan Cavit Bey, kısa sürede cemiyet içinde yükselmiş ve önemli mevkilere gelmiştir.³⁸ Selanik'te modern eğilimlere açık olan siyasi-sosyal ortamın da etkisi ile birçok konuda farklı görüşler taşıyan Cavit Bey masonluğa da ilgi duymuş, söz konusu ilgi Şubat 1908 senesinde mason locasına girmesi ile sonuçlanmıştır.³⁹

3 Mart 1909'da yapılan toplantıda, Cavit Bey ve Talat Paşa'nın da aralarında bulunduğu birçok kişiye en üst seviye olan 33. derece verilmişti. 1786 Gran Kontitüsyonu ve 1875 Lozan Konvan Ünerseli'nin kararlarına göre Osmanlı

³⁴ İttihat ve Terakki ve Teşkilatı Mahsusa üyesidir. Cemiyetin hatipliğini yapmıştır. Tarblusgarp savaşında gönüllü savaşmıştır. Kafkasya cephesinde subay olarak görev yapmıştır. Bk. “Ömer Naci” **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, C. XVII, Milliyet, İstanbul, 1986, s. 9030.

³⁵ 1887 yılında İstanbul'da doğmuştur. Siyasetçi ve edebiyatçıdır. Selanik'te İttihat ve Terakki üyesi olmuştur. Edebiyat hocalığı yapmıştır. Bk. Şerif Aktaş, “Ali Canip Yöntem”, **DİA**, C. XLII, İstanbul, 2013, s. 565.

³⁶ Ali Canip Yöntem, “Devirlerden Hatıralar”, **Yakın Tarihimiz**, S. I, İstanbul, 1962, s. 3.

³⁷ Çankaya, **a.g.e.**, s. 679.

³⁸ Sandalcı, **a.g.e.**, s. 98-99.

³⁹ Kazım Karabekir, Cavit Bey'in mason locasında olan 295 nolu kaydını verirken diğer kayıtları da aktarır. Bk. Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, 4. Baskı, YKY, İstanbul, 2017, s. 106.

Devleti'nde eski ve kabul edilmiş İskoç ritine göre Şûra-yı Ali-i Osmanî kuruldu. Cavit Bey de 33.derece de Şûra Kaymakamı olarak seçilmiştir.⁴⁰

Çocukluğundan itibaren zekâsıyla herkesin dikkatini çeken Cavit Bey, yaşamın her safhasında başarılı bir eğitim ve çalışma hayatı geçirmiştir. Gazete ve dergilerde yayınlanan yazıların yanında, iyi derecede hatiplik ve ekonomi bilgisine sahiptir.⁴¹

1.2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Cavit Bey'in Siyasete Girişi

Cavit Bey, Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından memuriyetteki görevlerini bırakarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki arkadaşlarının teşviki ile siyasi hayata atılmıştır. Hayatının önemli bir dönüm noktasını teşkil eden⁴² bu süreçte İttihatçıları; İngilizlerin Ruslarla, Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için 9 Haziran 1908 tarihinde Reval'de yaptıkları görüşmelerin basına sızması harekete geçirmiştir. Güçlü ve sağlam bir hükûmet kurulmasını isteyen İttihatçılar, ciddi bir reform yapması için II. Abdülhamid'e baskı uygulamışlarsa da⁴³ bir ay içinde (5 Temmuz) İttihatçı bir asker olan Niyazi Bey, Resne'de isyan hareketi başlatmıştır. Enver Paşa Niyazi Bey'e katılmış böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti isyana doğrudan destek vermiş olur. İsyancılar Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesini ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasını istediklerinden, Rumeli'nin birçok önemli şehrinden Yıldız Sarayı'na telgraf göndermiş, istekleri yerine getirilmezse 3. Ordu'nun⁴⁴ İstanbul'a geleceği söylenmiştir.⁴⁵ İsyanın büyümesi ve 3. Ordu tehdidi, padişahı II. Meşrutiyet'i ilan

⁴⁰ Orhan Koloğlu, **İttihatçılar ve Masonlar**, 1. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul, 1991, s. 137.

⁴¹ Zeydan, **a.g.e.**, s. 146.

⁴² Sandalcı, **a.g.e.**, s. 97-98.

⁴³ Yılmaz Öztuna, **II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti**, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 180-184.

⁴⁴ 3. Ordu, 1877 yılında Manastır merkezli kurulmuş, 1894 yılında Selanik'e taşınmıştır. 1910'da Doğu Rumeli'nin kaybedilmesi üzerine 4. Ordu yerine Erzincan'a taşınmıştır. Bk. Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", **Osmanlı Askeri Tarihi**, Ed. Gültekin Yıldız, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 78.

⁴⁵ Halil İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar C. IV**, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 299-300.

etmek zorunda bırakmıştır (23 Temmuz 1908).⁴⁶ Bunun üzerine Küçük Sait Paşa (yedinci defa) Hükûmetin başına geçerek kabineyi kurmuştur.⁴⁷

Cavit Bey bu sırada Bükreş'te idi. Meşrutiyetin ilanı üzerine duyduğu sevinç ve şaşkınlık duygularını şu cümlelerle ifade eder; *“İlk müjdeyi Bükreş'te açık Cavit yemek yerken gazete müvezzinin ağzından duymuş ve bir gün sonra nihayetsiz bir sevinçle, inanmak istememeğe varan bir hayretle, mütereddid bir tehalükle, Sofya tarikile hududa avdet etmişim.”*⁴⁸ Meşrutiyetin ilan edilmesiyle Jön Türkler'in en önemli amacı gerçekleşmiş, 1876 Anayasası resmî olarak yürürlüğe konulmuştur.

İstanbul halkı Avrupa'da yankı uyandıran bu önemli olayı ertesi gün çıkan gazetelerde sıradan bir haber gibi okumuş, Yalçın'ın ifadesi ile *“Osmanlı başkentinde meşruti yönetim sessiz sedasız bir şekilde yaşanmış”*tır.⁴⁹

Bu sırada Cavit Bey okuldaki görevini bırakmışsa da resmi olarak ilişkisinin kesilmesi 17 Aralık 1908 tarihinde mebus seçilmesi ile gerçekleşecektir. Meşrutî yönetimin ilanının haberi ile İstanbul'a gitmek üzere trene binmiş, yolda gördükleri, duyduğu haberi tasdik etmiştir. İstanbul'un aksine, trenin geçtiği yerler sanki bayram yeri gibidir. Üsküp istasyonuna vardığında İttihat ve Terakki üyesi Talat Paşa ve Hafız Hakkı Bey büyük bir kalabalıkla kendisini beklemektedir. Cavit Bey'i alarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin birçok üyesiyle birlikte Hamidiye bahçesine doğru giderler. Buradaki topluluğa varıncaya kadar alay büyür ve vardıklarında, aldıkları haberin etkisi ile Cavit Bey coşkulu bir konuşma gerçekleştirir. İlk kez halka hitap eden Cavit Bey, kendisindeki değişimi şu sözlerle aktarır: *“Ben önde giderken bilmem nasıl oldu. Halka ilk defa hitap ettiğim o gün bir hatip kesildim. Her köşede söylüyordum. İstasyonda, Vardar kıyısında Hürriyet meydanı olan Olimpos Meydanında ve nihayet bilmem kaç bin kişiyi içine almış olan Hamidiye bahçesinde... O kadar çok söyledim ki, iki gün sesim kısıldı, konuşamadım. Bu ilk*

⁴⁶ Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, 24. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 53.

⁴⁷ Ahmet Zeki İzgöer, **Yıldız Hatıraları Tahsin Paşa**, 2. Baskı, İz Yayınları, İstanbul, 2017, s. 256.

⁴⁸ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 132.

⁴⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976, s. 3.

*sarhoşluğu daha birçokları takip etti.”*⁵⁰ Böylece Cavit Bey’in siyasi hayatı İttihat ve Terakki ile bir bütün haline gelir. Birkaç günün ardından Talat, Cemal ve Cavit Bey öncülüğündeki İttihatçılar İstanbul’a varıp hızla siyasi çalışmalarına başlamışlardır.

Cavit Bey başkente varmadan sadrazam yeni kabineyi kurar, ancak Sultan’ın, nezaretleri belirlemesi hususu İstanbul’da bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının tepkisini çeker. Bu tepki bir kriz ortamına sebebiyet verir. O sırada yeni gelen Cavit Bey durumdan haberdar olur ve yanında Cemal ve Talat paşalar bulunduğu halde Sadrazam Sait Paşa’nın huzuruna çıkarlar. Yapılan görüşmede bir neticeye varamamıştır. Cemiyetin bu konudaki baskısının devam etmesi üzerine Sait Paşa 4 Ağustos’ta istifasını sunar. Ertesi gün yeni kabine Kâmil Paşa tarafından kurulur.⁵¹

Her ne kadar meşrutî yönetim gelmiş ve Meclis-i Mebusan açılmışsa da ilk seçimler şaibeli bir ortamda gerçekleşmiş, çok sayıda arbede yaşanmıştır. İki kademedeki yapılan seçimler Kasım ve Aralık ayları içinde yapılmıştır.⁵² İttihat ve Terakki Fırkası ile Ahrar Fırkası’nın girdiği seçimlerde İttihat ve Terakki ezici bir çoğunlukla seçimi kazanmış, Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908 tarihinde törenle açılmıştır.⁵³

Seçimler sonunda mecliste görevi başlayan Cavit Bey, seçimlerin birinci ve ikinci döneminde Selanik mebusu olarak görev yapmış, üçüncü döneminde Rumeli’nin Balkan savaşları ile kaybedilmesinin neticesi olarak Çanakkale mebusluğu uhdesine verilmiştir.⁵⁴

1.2.1. 31 Mart Ayaklanması ve Cavit Bey’in Yurt Dışına Firarı

Meşrutiyet, sükûnet ortamı yaratmamış aksine devlet yönetiminde huzursuzluklar başgöstermiştir. Mektepli ve alaylılar arasında başlayan siyasi

⁵⁰ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 132.

⁵¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi C. IX**, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1999, s. 45-46.

⁵² Recep Karacakaya, “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. III, 2003, s. 129.

⁵³ Yılmaz Öztuna, “II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1922)”, **Büyük Türkiye Tarihi**, C. VII, İstanbul, 1978, s. 225-226; Karal, **a.g.e.**, s. 64; Karacakaya, **a.g.m.**, s. 130.

⁵⁴ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, 1. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s. 16.

çatışmalar, 31 Mart Vak'ası'nın yolunu açmıştır. Planlı ve programlı bir şekilde başlamayan bu hareket kısa sürede büyümüştür.⁵⁵

Meclis-i Mebusan'ın 17 Aralık'ta açılmasının ardından çok geçmeden meydana gelen "31 Mart Vak'ası" (13 Nisan) ile Cavit Bey'in ülkeyi en kısa zamanda (4 gün içinde) terk etme mecburiyeti doğdu. Ayaklanmadan evvel Hüseyin Hilmi Paşa İttihat ve Terakki üzerinde nüfuz elde edememiş, kabine her ne kadar çoğunluk İttihatçı olsa da program ve kuruluş bakımından İttihat ve Terakki'ye uyum sağlayamamış, fikir birliği kurulamamıştır.⁵⁶ Bulgaristan'ın bağımsızlık meselesi, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i topraklarına katması gibi sorunlar mecliste huzursuzluklara sebep olmuş, muhalif tavır sergileyen kesimin cemiyete baskı uygulaması neticesini doğurmuştur. Muhalefetin yanı sıra basın baskıları da 31 Mart hadisesine olanak sağlamıştır.⁵⁷

1909 yılının ilk çeyreği hükümet için gergin bir dönem olmuştur. İttihat ve Terakki ile muhalefet arasında basında başlayan propaganda yarışı Girit meselesi ve seçim konuları üzerinden cereyan etmiştir.⁵⁸ Volkan gazetesi başyazarı Derviş Vahdetî kışkırtıcı yazılarıyla gündeme gelirken⁵⁹ 12 Mart 1909'da Ahrar Fırkası Sinop mebusu Rıza Nur "*Görüyorum ki İş Fenaya Gidiyor*" başlıklı yazısında gazetecilerin ağır üsluplarını ve baskıcı tutumlarını eleştirmiştir.⁶⁰ II. Meşrutiyetin ilanından önce basına uygulanan sansürler II. Abdülhamid devrinin istibdat dönemi olarak tanımlanmasına neden olmuş, bu dönemde basın daha sert baskı altında kalmıştır.

⁵⁵ Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s. 16-17.

⁵⁶ Karal, **a.g.e.**, s. 73.

⁵⁷ Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", **DİA**, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 550.

⁵⁸ Mehibe Şahbaz, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın", **Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, IV/X, Mart 2017, s. 410.

⁵⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, "Volkan", **DİA**, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 125.

⁶⁰ Sina Akşin, **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 1. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 121.

Hasan Fehmi'nin kılınan cenaze namazı ardından çıkan ayaklanma,⁶¹ Rumi Takvime göre 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) tarihinde meydana gelmiştir. ⁶² İsyanın ilk ayak sesleri, Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde öldürülmesi ve suçlunun bulunamamasına muhalefetin verdiği büyük tepki ile duyulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu olay karşısında tepkisiz kalmış sonrasında olayın bizzat İttihat ve Terakki tarafından tertip edildiği anlaşılmıştır.⁶³ Cavit Bey'in yaşanan olayla ilgili bilgisi bulunmamaktadır.

Hadisenin yaşandığı gün Cavit Bey, Tanin Gazetesi'ne gitmiştir. Bu gazete meşrutiyetin ilanından 4 ay sonra, 1 Ağustos 1908 tarihinde, en yakın arkadaşı Hüseyin Cahit Bey, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım (Kadri)⁶⁴ tarafından kurulmuştur. Resmi gazete sahibi Tevfik Fikret'tir.⁶⁵ Cavit Bey de siyasi ve malî konularda kaleme aldığı yazılarıyla destek veriyor, dolayısıyla gazete İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir yayın organı olarak çalışıyordu⁶⁶. 31 Mart sabahı Hüseyin Cahit de Sultanahmet tarafında olup tramvayın çalışmadığını farketmiş, durumu arkadaşı Süleyman Fehmi'den öğrenerek Tanin'e doğru yol almış ve burada Cavit Bey ile buluşmuşlardır.

Çözüm önerisi olarak Cavit Bey, Hüseyin Cahit'e meclise gitmeyi teklif ettiyse de öldürülme tehlikesi bulunduğundan kabul görmedi. Buradan ayrılıp Sepetçiler Yokuşundan Beyoğlu'nda Hüseyin Cahit'in tanıdığı ve güvendiği Mantranlara gitmeye karar verdiler.⁶⁷ Mantranlar İstiklal Caddesi'nde St. Antuvan Apartmanı'nda yaşayan Lübnanlı bir aileydi. Hüseyin Cahit Bey'le tanışmaları Viktorya Mantran'ın, Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu bildiren bir yazısını Tanin'de yayınlaması ile başlamıştı.⁶⁸

⁶¹ Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, s. 58.

⁶² Hüseyin Cahit, "On Beş Günde", **Tanin**, 17 Mayıs, 1909, s. 1.

⁶³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi C. I K. II**, 4. Baskı, TTK, Ankara, 1991, s. 183.

⁶⁴ 1911 yılında İstanbul Valisi ve Belediye Başkanlığı görevini yürütmüştür. Ebebiyata meraklı bir kişidir. Bk. Nurettin Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", **DİA**, C. XVIII, İstanbul, 1998, 554.

⁶⁵ BOA, DH. MKT, nr. 1273/28, 29 Temmuz 1908, s. 5.

⁶⁶ Ömer Faruk Huyugüzel, "Tanin", **DİA**, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 565.

⁶⁷ Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 89.

⁶⁸ Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 75.

Bu sırada İstanbul'da bulunan Avcı Taburları ve ona destek veren bir kısım birlikler gece yarısından itibaren Ayasofya'da Meclis-i Mebusan'ın önünde toplanan softalar ve erler “*şeriat isteriz*” sloganlarıyla birlikte daha da kalabalıklaşarak ihtilal hareketlerinin önünün açılmasını ve bu ayaklanmanın kuvvetlenmesini sağlamışlardı.⁶⁹

Şeriat sloganıyla başlayan hareket, hükûmette tam bir hâkimiyet sağlayamayan İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı, muhalefetin düzenlediği fakat başarılı olamadığı askerî bir hükûmet darbesiydi. Şeriat kelimesi halk üzerinde dinî bir etki bırakmak üzere kurgulanıyordu.⁷⁰ Bir diğer deyişle meşrutî yönetime karşı gelen askerî zümre, şeriattan uzaklaşıldığını öne sürerek ayaklanmaya zemin yaratmıştı.⁷¹

Cavit Bey ve Hüseyin Cahit, Mantran ailesinde bir süre kaldıktan sonra dışarıda yaşanan olaylardan haber almak için Sèon ile iletişime geçtiler. İstanbul'da basılan Fransızca La Turquie gazetesi yazarlarından olan Séon sık sık Tanin'e gelir, Fransız olmasına rağmen Türkçeyi iyi konuşurdu. Aldıkları haberlere göre birçok saldırı gerçekleşmiş, Tanin gazetesi ise yağmalanmıştı.⁷² Cavit Bey ve Hüseyin Cahit için ciddi olduğunu anlamışlardı.⁷³

Cavit Bey ve Hüseyin Cahit güvenli olduğunu düşündükleri Mantranların evinde ertesi gün tekrar buluştular. Cavit Bey'in teklifiyle Avusturya elçiliğine gitmek istediler ancak Avusturya sefirinden olumlu cevap gelmedi. Ümitsizliğe kapılan Hüseyin Cahit bu defa Rus Elçiliğine sığınmayı önerdi. Tanin ile Ruslar arasındaki sıkı ilişkiler tekliflerinin kabulünü sağlayabilirdi. Cavit Bey, Hüseyin Cahit'in bu fikrini sıcak karşılamadı, tanıdığı bir mason komisyoncunun yanına gitmeyi düşünse de Hüseyin Cahit'in ısrarcı tavrı üzerine, havanın da kararmasıyla

⁶⁹ Ahmet Reşit Unat, **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi**, 4. Baskı, TTK, Ankara, 2014, s. 233; Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 73.

⁷⁰ Sina Akşin, **Jön Türkler**, s. 124-125.

⁷¹ Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 121.

⁷² Tanin gazetesi yağmalarken yakalanan İlya Veled Vasıl, Veli bin İsmail, Münir bin Kadri, Rauf bin Necibi divanı harbde yargılanarak üç sene kürek cezasına çaptırılmıştır. Bk. BOA, ZB, nr. 405/36, 14 Mayıs 1907, s. 1.

⁷³ Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 89-92.

birlikte Rus Elçiliğine giderek sığınma talebinde bulundular. Elçi M. Zinoviçev ikisini de kabul etti ve elçiliğe sığındılar.⁷⁴ İstanbul'da çıkan olaylar sonrası çok sayıda kişi ülkeyi terk etmiştir.⁷⁵

Ertesi gün İkdâm gazetesinde askerlerin istekleri şu şekilde yayınlanmıştır; *“Askerin yegâne arzusu Meclisi Mebusan Meclisi Reisi Ahmet Rıza Bey’le, sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’yı ve Harbiye ve Bahriye nazırlarını azlettirmekten ibarettir. Asker akşama kadar bu mutelabatı müdafaa etmişlerdir. Kâmil Paşa’nın sadrazamlığa, Nazım Paşa’nın Harbiye Nezareti’ne tayinini talep eylemişlerdir.”*⁷⁶

İkdâm gazetesi aynı nüshada bir avcı neferinin Ayasofya civarındaki konuşmasını kendi ağzından aktarmıştır; *“Biz Manastır’da iken babamızı öldürenler gözümüzün önünde gezer buna tahammül ederdik. Devr-i İstibdadın tesiri bize bir şey yaptırılmazdı fakat zabitlerimiz bize devr-i istibdat kalkacak, şeriat yerine gelecek, Kelâm-ı Kadîm ne diyorsa o yapılacak demişlerdi. Biz de bunu dinlemiş, canımızı tehlikeye koymuş, bu Devr-i Meşrutiyeti meydana getirmiştik şimdi ise ne Şeriat tatbik ediliyor ne bir şey. Âdem öldürtüyorlar, katili saklıyorlar. Hani ya Şeriat? Katili niçin meydana çıkartıp idam etmiyorlar? Kelâm-ı Kadîm bize kısası emretmiyor mu? İşte biz bugün Şeri’atı, adaleti istiyoruz şeri’atı yerine getirmek için bir ay burada kalmak lazım gelse yine kalacağız cebimizdeki para bizi beslemek için kifayet eder şeri’ata, adalete canımız kurban olsun!”*⁷⁷

Ayaklanmanın başladığı günden itibaren öldürülenlerin sayısı dört bini aşmış hatta Lazkiye Mebusu Aslan Bey’i Hüseyin Cahit Bey’e benzettikleri için öldürmüşlerdi. Hüseyin Cahit ve Cavit Bey yaşanan olaylardan sonra zaman kaybetmeden Rus Sefaretinde buluşup, ertesi gece hareket etmek üzere olan Rejine Olga adlı bir Rus gemisine bindiler. 17 Nisan’da İstanbul’dan kalkan bu vapur 18

⁷⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I.**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, 1. Baskı, TTK, Ankara, 2014, s. 33.

⁷⁵ Bulgaristan’a bağlı Bergos (Burgaz) ve Varna’ya kaçanaların bulunması hakkında çıkartılan karar; Bk. BOA, DH. MUI, nr. 28/16, 30 Ekim 1909, s. 10.

⁷⁶ Hüseyin Cahit, “Dünki Hadise-i Askeriye”, **İkdâm**, 14 Nisan 1909, nr. 5347, s. 1.

⁷⁷ Hüseyin Cahit, “Dünki Hadise-i Askeriye”, **İkdâm**, 14 Nisan 1909, nr. 5347, s. 1.

Nisan'da Odesa'ya doğru hareket etti.⁷⁸ Vardıklarında kendilerini Odesa Valisi General Renenkompf karşılayacaktı.⁷⁹ Oysa valinin Odesa'da meydana gelen bir Hürriyet ve Vatan hareketini kana boyayarak bastırıldığı, şiddeti ve zalimliği, Çarlık yönetimine sadık bir komutan olduğu biliniyordu. İçinde buldukları durumun karşılığını bilen Hüseyin Cahit “*Şimdi onunla karşılaşmamız ne tuhaf bir vaziyet olacaktı. Memleketinde Meşrutiyetçileri ezen bu kumandan, komşu memleketteki Meşrutiyetçilere kolaylık ve misafirperverlik gösterecekti*” sözleriyle yine de iyi karşılandıklarını anlatır. Cavit Bey ve Hüseyin Cahit Odesa'dan Peşte'ye oradan konvansiyonel trenle Zibefçe'ye Türk hududuna gittiler. Osmanlı topraklarına girdiklerinde Cavit Bey trenin durduğu her yerde kalabalıkla karşılaşmış ve yol sırasında verdiği nutuklar etkili olmuş olacak ki, duraklarda gördüğü kalabalık artış göstermiştir⁸⁰. Selanik'e vardıklarında da aynı ilgi ve coşku ile karşılanması, Cavit Bey nezdinde İttihat ve Terakki'nin görüşlerinin kabul gördüğünü açıkça göstermekteydi. Hüseyin Cahit, Selanik'e ulaşıklarında kendilerini karşılayan kalabalık karşısında şaşkına dönmüştür.⁸¹

1.2.2. 31 Mart Ayaklanması'nın Bastırılması

İstanbul'da başlayan ayaklanmanın durdurulması için İkinci ve Üçüncü Ordu görevlendirilmiştir. Yola çıkan kuvvetler Çatalca'da Mahmut Şevket Paşa komutasına geçmiş ve İstanbul'un girişinde bulunan Yeşilköy'e yerleştirilmişlerdir. Hareket Ordusu adı verilen bu gücün şehre girmesi 23 Nisan ayaklanmayı bastırması ise hemen ertesi gün gerçekleşmiştir. Cavit ve Hüseyin Cahit Beyler asayişin sağlanması ile 27 Nisan'da İstanbul'a dönmüşler, meclisin yeniden toplanmasında hazır bulunmuşlardır.

⁷⁸ Unat, **a.g.e.**, s. 233.

⁷⁹ Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 108

⁸⁰ Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 108.

⁸¹ “...İslâm, Hristiyan bütün Anâsır-ı Osmâniye bir kalp ile, bir ses ile hürriyet istiyordu, Meşrûtiyet istiyordu, İstanbul cinayetinin mürtekiblerine lanet ediyor, onlara ceza istiyordu. Bu ihtiyac-ı adaleti, bu arzu-yı hürriyeti yalnız zâbitalarda, yalnız orduda değil, istasyonlara yığılan köylülerde, çiftçilerde, çobanlarda, esnaflarda, fakir zengin herkeste görüyorduk...”; Bk. Hüseyin Cahit, “On Beş Günde”, **Tanin**, 30 Mayıs 1909, nr. 253, s. 1.

Kurulan Örfî İdare Mahkemesi'nde ayaklanmaya katılanlar yargılanmış ve suçlular tespit edilmiştir. Kimilerine kale-i bendlik cezası verilirken Volkan gazetesi sahibi İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti üyesi Derviş Vahdetî idama mahkûm edilmiştir.⁸² II. Abdülhamid de bu ortama müdahale etmediği, üstelik isyancılara para yardımında bulunduğu gerekçesi ile suçlu bulunmuş ve hal'ine karar verilmiştir.⁸³ Sultan olayların incelenmesi için tahkikat yapılmasını istese de söz konusu talebi mahkeme tarafından kabul edilmemiştir. Elmalılı Hamdi Yazır tarafından hal' fetvası yazılmış ve onaylandıktan sonra mecliste okunmuştur.⁸⁴ Meclis-i Millî kararıyla yerine veliaht şehzade Mehmet Reşad Han tahta çıkmıştır. II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatının son bulmasıyla 5 Mayıs 1909'da Tevfik Paşa kabinesi de istifa etti böylece Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlamıştır.⁸⁵

1.2.3. Cavit Bey'in İbrahim Hakkı Paşa Kabinesine Girişi ve Yurt Dışı'ndan Alınan Borç

Tevfik Paşa Kabinesi istifasından sonra, İttihat ve Terakki'nin desteğiyle Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti kurulduysa da⁸⁶ (5 Mayıs 1909) bu dönemde muhalefet baskılarının artması ve entrikaların önüne geçilememesi gibi sebeplerle kabine istifa etmek zorunda kalmış,⁸⁷ 10 Ocak 1910'da İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti kurulmuştur.⁸⁸ Bu dönemde hükûmet ilgiyle karşılanmış, birçok İttihat ve Terakki mensubu hükûmette göreve başlamış, Cavit Bey de bakanlık görevini üstlenmiştir. Çalışmalarından dolayı 20 Mart 1910 yılında Maliye Nazırı Cavit Bey'e birinci rütbeden Mecidi nişanı verilmiştir.⁸⁹

⁸² BOA, İ. AS, nr. 87/35, 14 Temmuz 1909, s. 3.

⁸³ Karal, **a.g.e.**, s. 101-103; Unat, **a.g.e.**, s. 93-98.

⁸⁴ Karal, **a.g.e.**, s. 103-104.

⁸⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, s. 43.

⁸⁶ BOA, BEO, nr. 3542/265597, 6 Mayıs 1909.

⁸⁷ İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 109.

⁸⁸ Çavdar, **a.g.e.**, s. 134.

⁸⁹ Bu dönemde Maliye Nazırı Cavit Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Maarif Nazırı Emrullah Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Halaçyan Efendiye birinci rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir. Bk. BOA, İ. TAL, nr. 464/59, 20 Mart 1910.

Mecliste okunan hükümet programı birtakım tartışmaların önünü açmıştır. Bunların en önemlisi kapitülasyonlar meselesidir. Hakkı Paşa programı okurken kapitülasyonlardan kurtulmanın ve yabancılara verilen imtiyazların düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Tartışmalar ve kavgaların eksik olmadığı bu dönemde muhalefette Osmanlı Demokrat Fırkası ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası vardı. Daha sonra bu grubun içinde “Ulema” adı ile adlandırılan Ahali Fırkası yer almıştır. Muhalefetin güçlü olması hükümeti yıpratmaya yetmiştir. Seda-yi Millet gazetesi⁹⁰ başyazarı Ahmet Samim’in suikast sonucu öldürülmesi ile muhalefet daha da şiddetlenmiştir.⁹¹

Siyasi sorunlar gibi Osmanlı maliyesindeki sıkıntılar da gittikçe artmıştır. Maliyedeki problemler gelir ve giderdeki dengesizliklerden dolayı çığ gibi büyümüş ve önü alınamaz bir hal almıştı. Mecliste Cavit Bey’in de taraftar olduğu borç alma konusu tartışılmış ve bunun dışında başka çarenin kalmadığı anlaşılmıştı. Maliye Nazırlığı görevini yürüten Cavit Bey’in, malî problemleri gidermek üzere Paris ve Londra’ya gönderilmesi kararı meclis tarafından alınmıştır.⁹²

Cavit Bey, Paris’e gitmeden önce, 23 Temmuz’da, Tanin gazetesinde ziyareti hakkında haber yapılmıştır. Cavit Bey’in Fransa’ya borç almak dışında farklı bir niyeti olmadığı dolayısıyla Osmanlı maliyesine zarar verecek bir çalışma içerisinde olunmayacağı yazılmış; Cavit Bey’in en iyi şartlarda borç görüşmesi yapacağı ve borç için acele etmediği, fiyatlar düşük olduğundan en uygun zamanı beklediği belirtilmiştir.⁹³ Fakat yapılan görüşmeler neticesinde haberin aslı olmadığı anlaşılmaktadır.

Söz konusu görüşmelerden biri, Cavit Bey’in 27 Haziran 1910 tarihinde gittiği Fransa’ya gerçekleşir. İlk olarak tahvilleri satmak için çalışmalar yapmıştır. Paris’e gitmeden önce Osmanlı Bankası ile görüşmeler yapmış, banka tahvillerin yüzünü 87,5’den üzerinden rakam vermiştir. Cavit Bey, Paris’te Credit Mobilier

⁹⁰ Bu gazete linç kumpanyası işine dair neşriyatta bulunduğundan 1909 yılında kapatılmıştır. Bk. BOA, DH. MUI, nr.38/52, 30 Kasım 1909.

⁹¹ Çavdar, **a.g.e.**, s. 135.

⁹² Eroğlu, **a.g.e.**, s. 46.

⁹³ İsimsiz, “İstikraz”, **Tanin**, 23 Temmuz, 1910, nr. 680, s. 1.

Bankası ile yaptığı müzakereler neticesinde tahvilleri yüzde 89 üzerinden satmayı başarmıştır. Bu sayede hem devleti kazançlı çıkarmış hem de sıkıntı yaşadığı Osmanlı Bankası'na doğrudan muhtaç olmadığını açıkça belirtmiştir.⁹⁴

Cavit Bey, Paris'te borç için yaptığı görüşmeler sonucunda buradaki siyasetçilerin Osmanlı maliyesini yönetme arzusu içinde olduklarını fark etmiştir. Hüseyin Cahit, Fransızlar ile yapılan görüşmeyi Tanin gazetesindeki yazısında ele almıştır. Fransızlar borç vermek için şart koymuşlardır. Tüm ödemelerin Osmanlı Bankası üzerinden yapılmasının yanında ödemelerin hazineye uygun olup olmayacağına denetlenmesi ve ödeme belgelerinin bankada kalması istenmiştir. Fransızlar bu talepleri Osmanlı maliyesini doğrudan denetleme ve kontrol yetkisine sahip olmaktadır.⁹⁵

Cavit Bey, kendisine yapılan teklife şiddetle karşı çıkmıştır; *“10 Temmuz'da Paris'te idim. Hemen bir ay süren çok parlak bir istikbalden sonra memleketi malen esir edecek şartları kabul etmeyeceğimi görenlerin bana bir darbe hazırladıklarını hissediyordum. Çok asabi idim. Fakat meyyus değildim. En büyük milletlerin hükümetlerinin birkaç banker elinde esir olmalarına hayret ediyordum.”*⁹⁶ Fransız Hükümetinin tekliflerini reddeden Cavit Bey yüzünü Londra'ya çevirmişse de Fransa'yla İngiliz Dışişleri Bakanlığının anlaşmaları ortaya çıkınca Londra yolu da kapanmış oldu.

Bu sırada Alman diplomatlar yaşanan olayları yakın takibe almıştı, Cavit Bey'le iletişime geçerek her türlü yardım için hazır olduklarını belirtince Cavit Bey Berlin'e gitmiş ve borç konusunu Almanlar ile konuşmuştur. Görüşme sonrası İstanbul'a geri dönmüştür. 1 Kasım 1910 tarihinde Mösyö Hellferich borç görüşmeleri yapmak üzere İstanbul'a gelmiştir.⁹⁷ Cavid Bey ile yapılan müzakereler sonrası 9 Kasım 1910'da 11 milyon Osmanlı Lirası borç alınmıştır.⁹⁸

⁹⁴ Babazade İsmail Hakkı, “Bir Muvaffakiyet-i Maliye”, **Tanin**, 25 Haziran 1910, nr. 652, s. 1.

⁹⁵ Hüseyin Cahit, “Müzakeratın İntikarı”, **Tanin**, 25 Ekim 1910, nr. 771, s. 1.

⁹⁶ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 133.

⁹⁷ İsimli, “İstikraz Müzakeresi”, **Tanin**, 2 Kasım 1910, nr. 779, s. 1.

⁹⁸ İsimli, “İstikraz”, **Tanin**, 10 Kasım 1910, nr. 788, s. 1.

1.2.4. Cavit Bey'in Sait Paşa Hükûmetindeki Faaliyetleri ve Anadolu Gezileri

1911 yılında Hizb-i Cedit adında İttihat ve Terakki içinde bir grup ortaya çıkmıştır. Miralay Sadık Bey ve Abdülaziz Mecdi Efendi liderliğinde yönetilen bu grubun 23 Nisan'da yayınladığı program ikilik çıkmasına sebep olmuştur.⁹⁹ Cemiyeti hedef aldığı anlaşılan programda kısaca;

- 1-Milletvekillerinin işlerini düzgün yapması ve işlerini takip etmesi,
- 2-Partiye ait mebusların nâzır olabilmeleri için meclis çoğunluğunun elde edilmesi,
- 3-Toplumun ihtiyaçlarına göre politika izlenmesi,
- 4-Kuvvetler ayrılığı ilkesinin korunabilmesi için saltanatın haklarının yeniden düzenlenmesi,
- 5-Gizli cemiyetlerin faaliyetlerine izin verilmemesi

gibi konularda İttihat ve Terakki Cemiyeti doğrudan uyarılmıştır. Baskılar sebebiyle bir süre sonra İttihat ve Terakki'ye bağlı birçok bakan istifa etmek zorunda kalmıştır. Bakanlar istifalarını sunduktan sonra Cavit Bey, sadrazama İbrahim Hakkı Paşa Kabinesinin hiçbir şekilde İttihat ve Terakki tarafından desteklenmeyeceğini ve istifa etmesi gerektiğini söylemiş ancak istifa gerçekleşmemiştir.¹⁰⁰ Trablusgarb Savaşı başlamadan evvel Cavit Bey ve Talat Paşa istifasını sunmuş, Sultan Reşad tarafından Cavit Bey'in istifası kabul edilmiştir.¹⁰¹ Harbin ortasında da İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi¹⁰² 30 Eylül 1911'de istifa etmiştir. Yerine Küçük Sait Paşa Kabinesi iktidara geçmiştir.¹⁰³

Küçük Sait Paşa Hükûmeti döneminde cemiyet mecliste çoğunluğa sahip olmakla birlikte bir türlü kendi içinde bir kabine kuramamıştır. Bu dönemde, Cavit Bey yeniden Maliye Nazırlığı görevine getirilmişse de vazifesi kısa sürmüş,

⁹⁹ Tunaya, **a.g.e.**, s. 215.

¹⁰⁰ Çavdar, **a.g.e.**, s. 120-121.

¹⁰¹ BOA, BEO, nr. 3892/291847, 10 Mayıs 1911.

¹⁰² Güneş, **a.g.e.**, s. 117.

¹⁰³ Alpay Kabacalı, **Talat Paşa'nın Hatıraları**, 8. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 41.

muhalefet İttihatçıların istifası için yoğun bir şekilde baskı ve tehditte bulunmuştur.¹⁰⁴

Cavit Bey, bu dönemde mensup olduğu partinin geçirdiği zor durumdan ve muhalefet baskısından kurtulmak için daha önce Selanik'te tanıştığı İttihat ve Terakki üyesi Hatip Ömer Naci Bey'le 1911 Haziran'ında yurt içi gezilerine çıktılar. Bu geziye “*Cavit Bey'in Şarkî Anadolu Seyahatı*” adı verilmiştir.¹⁰⁵ Amaçları İttihat ve Terakki'nin propagandasını yapmaktı. Sırasıyla; Samsun, Giresun, Trabzon, Erzincan, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Halep, Şam ve Mısır'a uğramaya karar verdiler. Söz konusu geziler; Tanin gazetesi muhabiri Ahmet Şerif Bey de katılmıştır. Bu sayede programın haber akışını sağlamıştır.¹⁰⁶

25 Haziran'da İstanbul'dan gemiyle ayrılıp¹⁰⁷ İnebolu'ya gitmiş, halka hitaben gerçekleştirdiği konuşmasında hükûmetin çalışmaları hakkında bilgiler vermiştir. Halkın yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Buradan vapur yoluyla Samsun'a varmış, kendisini bekleyen kalabalığa Samsun-Sivas demiryolu hattının inşasının başladığını yapılan bu hat ile bölgenin ciddi bir kalkınma yaşayacağını belirtmiştir.¹⁰⁸ Ardından Çarşamba, Terme, Ünye'yi ziyaret etmiştir. Buradan Gülcemal Vapuru ile Giresun'a geçmiş, 21 Temmuz tarihinde deniz yoluyla Trabzon'a varmıştır. Cavit Bey ve yanındaki heyet halkla sık sık temas halinde bulunmuş, buradaki konuşmasında meşrutî yönetim ve şeriatın önemi vurgulamış, devletin kalkınması için çok çalışılması gerektiğini ve kısa sürede birçok önemli işlerin hâl olduğunu ve Bağdat demiryolunun inşasının bir beka meselesi olduğunu vurgulamıştır¹⁰⁹ Trabzon'dan Gümüşhane ve Bayburt buradan da Erzurum ve Bitlis ziyaret edilmiştir.¹¹⁰ Iğdır'dan Kafkasya'ya oradan da Samsun'a geçmiş, daha sonra

¹⁰⁴ Çavdar, **a.g.e.**, s. 142.

¹⁰⁵ Fethi Tevetoğlu, **Ömer Naci**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 127.

¹⁰⁶ Ahmet Şerif, “Karadeniz'de”, **Tanin**, 18 Temmuz 1911, nr. 1034/19, s. 1.

¹⁰⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, s. 154.

¹⁰⁸ Ahmet Şerif, “İnebolu'dan Samsun'a Samsun'da Dört Gün”, **Tanin**, 27 Temmuz 1911, nr. 1042/27, s. 1.

¹⁰⁹ Ahmet Şerif, “Cavit ve Naci Beylerin Seyahati”, **Tanin**, 30 Temmuz 1911, nr. 1045, s. 3.

¹¹⁰ Ahmet Şerif, “Duygunun ve Görünüşün Yanılması”, **Tanin**, 22 Eylül 1911, nr. 1097, s. 1.

da deniz yoluyla İstanbul'a 7 Eylül'de geri dönmüştür.¹¹¹ Gezi sonrası yapılan seçimlerin sonuçları, çabaların ve propagandaların fayda vermediğini göstermiştir.

1.2.5. Balkan Savaşı ve Cavit Bey'in Hapse Atılması

Cavit Bey, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ile kabinede yaşanan huzursuzluklardan, Trablusgarb meselesinden sonuç alınamaması ve muhalefetin baskıları sonucundan dolayı 10 Temmuz'da çekilmek zorunda kalır. Baskılara daha fazla dayanamayan Sadrazam Küçük Sait Paşa'nın da istifa etmesiyle¹¹² büyük kabine denilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu hükûmet, 22 Temmuz 1912 tarihinde iktidara gelir.¹¹³ Ancak 4 ay içinde 8 Ekim 1912'de Karadağ Prenslığı'nin savaş ilanı ile Balkan Harbi başlar.¹¹⁴ Hariciye Nezaretinden gelen bir telgrafta Edirne ve Rumeli'nin bırakılmamasının yanı sıra İttihat ve Terakki mensuplarına zulmedilmemesi istirhamından savaşın çetin geçtiği anlaşılır¹¹⁵. Edirne'ye kadar tüm Rumeli ve Girit kaybedilir. Ahmet Muhtar Paşa bu durum karşısında istifa ettiğinde meclis çoktan feshedilmiştir. Cavit Bey bu durumu 31 Mart benzeri bir hareket olarak değerlendirir.¹¹⁶

Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı Kâmil Paşa 30 Ekim 1912'de iktidara gelir.¹¹⁷ İlk işi İttihatçıları hükûmet dışı tutmak ve önde gelenlerini de tutuklatmak olur. Cemiyetin önemli bir kısmı bu haber üzerine yurt dışına kaçar, ülkede kalanlar ise “*Yeraltına*” girerler. Cavit Bey, İttihat ve Terakki'nin başarısızlığında birlikten yoksun olmayı görür: “...*Bir blöfün kurbanı olduk bizimle hemhis ve hemfikir olmayan ve olamayan adamlarla teşrik-i mesai etmenin cezasını çektik elimizde kuvve-i teşriiye varken bizden bir heyet yapamadık. Hem nim tedbirlerimiz ne netice vermişse bu defaki hareketimiz de aynı neticeyi verdi.*”¹¹⁸

¹¹¹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, s. 154.

¹¹² Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 133-134.

¹¹³ BOA, HSD. AFT, nr. 5/65, 6 Ağustos 1912.

¹¹⁴ Yılmaz Öztuna, **93 ve Balkan Savaşları Avrupa Türkiye'sini Kaybımız Rumeli'nin Elden Çıkışı**, 16. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 103.

¹¹⁵ BOA, HR. TO, nr. 543/6, 1 Aralık 1912.

¹¹⁶ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 133-134.

¹¹⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, s. 486.

¹¹⁸ Çavdar, **a.g.e.**, s. 142.

Balkan Savaşı'ı sonrası barış imzalama çalışmaları hükûmetin sonunu getirir. Osmanlı Devleti Balkan sınırı olarak Midye-Enez hattını kabul etmiştir. Yapılan bu antlaşmayı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları kesinlikle reddederek darbe hazırlıkları yapmaya başlamıştır.¹¹⁹

Osmanlı Devleti Balkan Harbinde büyük kayıplar vermiş, savaşın sonucunda Arnavutluk'ta, Osmanlı hâkimiyeti zayıf bir idare haline gelmiştir.¹²⁰ Çatışmalar Karadağ sınırlarında devam ederken ülkede yeni seçim hazırlıkları yapılır.

22 Ağustos 1912'de hükûmete yapılan eleştiriler sebebiyle Tanin gazetesi kapatılmıştır. Ardından Cavit Bey imtiyazında olan Cenin adlı yeni bir gazete kurulmuşsa da ertesi gün, bu gazete de kapatılır ve adı Senin olarak değiştirilir.¹²¹ Bunun üzerine Cavit Bey, Hüseyin Cahit ile İstanbul'da kurulan harp divanına çağırılırlar.¹²² Gazete mesulü olarak sorgulanan Cavit Bey ile Hüseyin Cahit'in hükûmeti Selanik ile Manastır vilayetlerine bir aydır vali atanamaması, bölgenin emniyetinin sağlanamaması, Üsküp'te güvenlik endişesi ile valinin dışarı çıkamaması gibi konularda eleştirmesi sorgulanmalarının ana sebeplerindedir. Bu suçlamalar üzerine Cavit Bey, “böyle bir hükûmetten ne beklenilir” diyerek kendini savunmuştur.¹²³ Yine de yapılan sorgulamalar neticesinde 11 Eylül 1912 tarihinde Nadir Paşa başkanlığında toplanan harp divanında Hüseyin Cahit'e 1 ay, Cavit Bey'e de 20 gün hapis cezası verilmiş ve Bekirağa Bölüğü'ne nakledilmiştir.¹²⁴ 1 Ekim 1912 tarihinde hapisten çıkmıştır.¹²⁵

1.2.6. Babıâli Baskını

Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde yaşanan bozgun ile Osmanlı'nın Balkanlar'dan çekilmek zorunda kalması sonrası İttihat ve Terakki, hükûmetin

¹¹⁹ Çavdar, **a.g.e.**, s. 143.

¹²⁰ Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 174.

¹²¹ Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948) C. I**, 3. Baskı, YKY, İstanbul, 2020, s. 290.

¹²² Fatih Mehmet Sancaktar, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)**, ATAM, Ankara, 2009, s. 116.

¹²³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, s. 454-455.

¹²⁴ Osman Yıldız, **Tanin Diyor Ki**, 1. Baskı, Tün Kitap, Ankara, 2020, s. 67; Karabekir, **Günlükler C. I**, s. 290-291.

¹²⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, s. 461.

Edirne’yi Bulgarlara teslim edeceğini öne sürerek halkı kıskırtmış, Enver ve Talat Bey’lerin başını çektiği bir grup İttihat ve Terakki üyesi, hükümet binası olan Babıâli’yi basarak 23 Ocak 1913’te askerî bir darbe gerçekleştirmiştir.¹²⁶ Cavit Bey, Babıâli Baskını’nı duyduğu sırada Hüseyin Hilmi Paşa’nın Şişli’deki evindedir. Haberin gelişini ve olaydan haberi olmayışını şu şekilde aktarır: “*Kanun-ı Esasi’nin onuncu perşembe akşamı Hüseyin Hilmi Paşa’da yemekte idim. Yemeğin ortasında, kâtiplerden biri içeri girerek: “İstanbul’da ihtilal olmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Babıâli’yi basmış kabine istifa etmiş.” dedi. Hüseyin Hilmi Paşa bana, ben ona baktım. İhtimal ki onun zihninden bizim meseleye vukuf ve itla’ımız olduğu geçmişti. Hâlbuki hakikatte ikimiz de aynı hayret içindeydik. Son mektuplardan sonra artık oradan bir şeye intizar edilemeyeceğini anlamıştık.*”¹²⁷

Babıâli Baskını adıyla bilinen hükümet darbesi o dönem şartlarında başarılması zor bir girişimdi.¹²⁸ Ancak Edirne’nin düşmesi kamuoyunda büyük bir infial oluşturmuş, İttihat ve Terakki bu durum karşısında Kâmil Paşa’nın sadarettten çekilmesi için harekete geçmiştir. Dikkatli bir hazırlıktan sonra Babıâli yakınlarında, Hatib Ömer Naci şu şekilde haykırır; “*Vatandaşlar! Hükümet Edirne’yi terk ediyor. Şu dakikada (Babıâli’yi göstererek) burada notaları imzalanıyor. Türk milleti bunu asla kabul etmeyecektir. İttihat ve Terakki bunu asla kabul etmeyecektir. Yaşasın Millet. Yaşasın İttihat ve Terakki! İşte Hürriyet Mücahidi Enver Bey Babıâli’ye doğru yürüyor. İşte kapıların önünde arkadaşlarımız, yüzlerce sivil ve subay ellerinde tabanca içeriye girmeye hazırlanıyor. Onlarla birlikte olunuz. Bu acizler dairesine son veriniz!*”¹²⁹ Ömer Naci’nin bu sözleri üzerine cesaretlenen halk, Babıâli bahçesinden sadaret binasına girer. Enver Paşa, Kâmil Paşa’ya halkın ve askerinin galeyana geldiğini ve bu nedenle sadarettten çekilmesi gerektiğini söyler. Karşı koymaya çalışsa da başarılı olamayan sadrazam; “*Cihet-i askeriyeden vuku bulan talep üzerine...*” diye başlayan istifasını yazar. Enver ve Talat paşalar cihet-i askeriyenin yanına “*ve ahaliden*” ibaresinin de konulmasını söylemeleri üzerine bu

¹²⁶ Çavdar, **a.g.e.**, s. 144-145.

¹²⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, s. 547.

¹²⁸ Çavdar, **a.g.e.**, s. 143.

¹²⁹ Çavdar, **a.g.e.**, s. 145.

ibare yanına eklenir. Yazılan istifa Sultan Reşat'a sunulur ve ardından kabul edilir.¹³⁰ Bu olay Osmanlı Devleti'ndeki hükûmet darbesi olarak tarihe geçmiştir.¹³¹ Böylece 23 Ocak 1913'te İttihat ve Terakki, yönetime el koymuştur.

1.2.7. Cavit Bey'in Fransa'dan Borç Alması ve Almanya ile Görüşmesi

Babiâli Baskınından sonra Enver Paşa öncülüğünde Edirne geri alınmış, Kâmil Paşa'nın istifasıyla yerine Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti kurmuştur.¹³² Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913 tarihinde bir suikast sonucu öldürülmesiyle¹³³ ertesi gün Sait Halim Paşa, kabinenin başına geçmiştir.¹³⁴

Balkan Savaşları sonrası asıl problem kötüye giden ekonomiydi. Savaşın verdiği zarar, devlet içerisinde hissediliyordu. Özellikle Balkanlardan gelen göçlerle sıkıntı bir hayli büyümüştü. Devlet'in maaşları ödemede zorluk yaşaması üzerine Cavit Bey hükûmette resmi görevi olmamasına rağmen tekrar borç almak için çalışmalar yürütmeye başladı.¹³⁵

Cavit Bey ekonomik problemin borç alınarak düzeleceğine inanmaktaydı. Bu sebeple Paris'te Nisan ayında yapılacak olan maliye toplantısına Cavit Bey'in katılması münasip görülmüştür.¹³⁶ Görüşmelere katılmak üzere 1 Mart'ta yola çıkmıştır.¹³⁷ Burada yapacağı görüşmelerde Osmanlı Bankası üzerinden alınmış olan borcun ikinci ve üçüncü avansının ödendiğinden dolayı buna göre işlem yapmak istemektedir.¹³⁸ Fakat çalışmaları sırasında olumsuz bir hava hâkimdi. Fransa, Osmanlı Devleti'ne borç verme konusuna olumlu bakmıyordu. Cavit Bey borç almak için pazarlık yapmış hatta Babiâli 'ye 15 gün içinde yurda dönüş yapacağını dahi yazmıştır. Kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı gümrüklerinin artırılması, Fransız

¹³⁰ Çavdar, **a.g.e.**, s. 146.

¹³¹ Alper Çeker, **İttihat ve Terakki**, 1. Baskı, İnkılab Yayınları, İstanbul, 2016, s. 70.

¹³² BOA, BEO, nr. 4136/310183, 24 Ocak 1913.

¹³³ BOA, BEO, 4188/314072, 23 Haziran 1913.

¹³⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, s. 746.

¹³⁵ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 62-63.

¹³⁶ BOA, HR. SFR.3, nr. 689/14, 4 Şubat 1913, s. 3.

¹³⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, s. 603.

¹³⁸ BOA, HR. SFR.3, nr. 689/14, 4 Şubat 1913, s. 6-7.

Borsasına girilmesi hakkında görüşmüştür.¹³⁹ Borç vermek için birtakım şartlar sunulmuş, bunlar kısaca; Osmanlı'daki Fransız kurumlarının durumu, iki ülke arasındaki sorunların hakem yoluyla halledilmesi ve Hicaz demiryolundaki birçok yerin Fransızlara verilmesidir. Anlaşma kabul edilmiş fakat Fransızlar borç vermemek için işlemleri geciktirmişlerdir. Ekonomik olarak hükûmetin sıkışması sonucunda Sadrazam Sait Halim Paşa da devreye girmiş, borç almak için üçlü anlaşmaya (İngiltere-Fransa-Rusya) dahi girmeyi teklif etmiştir. Ardından yumuşama görüldü ve 9 Mayıs 1914'te Fransız Maliye Bakanı'nın onay vermesi ile Paris Borsasında borç işlemi yapılmıştır.¹⁴⁰ Toplamda 500 milyon altın frank (23 milyon altın lira) borç alınmıştır.¹⁴¹ Bu durum İttihat ve Terakki arasında büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Cavit Bey'e Fransa ile yapılan malî görüşmeler ve iki ülke arasında ilişkiler tahsis etmesi sebebi ile Birinci Rütbe Lejyon Donör Nişanı verilmiştir.¹⁴²

Cavit Bey Fransa ile yapılan müzakerelerin ardından Almanya'ya görüşmeler yapmak üzere gitmiştir. Burada Nazım Paşa¹⁴³ ile bir görüşmesinde Almanların, Yunanlılar ile yapılan ittifaka karşı olduklarını Avusturya, Romanya ve Bulgarlar arasında bir ittifakın içinde yer alınması istenmektedir.¹⁴⁴

Görüşmenin konularından en önemlisi Bağdat demiryolu hattının genişletilmesi ve duraklarının inşası hususudur. Cavit Bey, demiryolu hatlarının kurulması ile hızlı ulaşımın ekonomide olumlu bir hava yaratacağından hareketle bu konu üzerinde ısrarla duruyordu. Görüşmede Basra Körfezine kadar yapılacak olan hattın civarında bulunan limanların işletmesinin verilmesi de konuşulmuştur. Bağdat demiryolunun nasıl inşaa edileceği ve bütçesi üzerinde müzakereler yapılmışsa da anlaşma metni Cihan Harbi başlamasından dolayı imzalanamamıştır.¹⁴⁵

¹³⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi C. II K. III**, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1983, s. 412-415.

¹⁴⁰ BOA, MV, nr. 234/112, 11 Nisan 1914.

¹⁴¹ Bayur, **C. II K. III**, s. 431.

¹⁴² Pakalın, **a.g.e.**, s. 238.

¹⁴³ Nazım Paşa (1853-1913), Kâmil Paşa kabinesinde Harbine Nazırlığı görevini yürütmüştür. Bk. Güneş, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁴⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, TTK, Ankara, 2015, s.196.

¹⁴⁵ Bayur, **C. II K. III**, s. 448-455.

II. BÖLÜM

MALİYE NAZIRI CAVİT BEY'İN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA FAALİYETLERİ

2.1. I. Dünya Savaşı Dönemi Faaliyetleri

2.1.1. Cihan Harbi'ne Giriş Süreci

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşlarından aldığı yenilgiler sonrası bir yandan ordu ve donanmayı ıslah ederken diğer taraftan da iki bloğa ayrılan Avrupa devletlerinin karşısında yalnızlıktan kurtulmak için ittifak çalışmalarında yer almaya gayret etmiştir. İttihat ve Terakki söz konusu gayretlerini Avrupa'da patlak veren savaş ile daha da arttırmış, pek çok toprak kaybı veren Osmanlı Devleti'ndeki tedirginlik bürokratları ittifak yapma düşüncesine itmiş, ittifakın kaçınılmazlığına inandırmıştır.¹⁴⁶

Babîali, İngiltere ile ittifak kurmak istemiştir. Bu dönemde Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya arasında üçlü ittifak sağlanmıştır. İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması ve Avusturya'nın Balkanlar'da gözünün olması Osmanlı'nın söz konusu üçlü ittifaktan uzak durmasının sebebiydi. Bu ahvâl içinde Maliye Nazırı Cavit Bey, Eylül 1911'de İngiltere Bahriye Nazırı Winston Churchill'e bir mektup yazarak, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir ittifak teklif etmiş; Churchill, Dışişleri Bakanı Grey'e danıştıktan sonra; "*şimdilik yeni bir siyasi bağlar altına giremeyiz*" diyerek teklifini reddetmiştir¹⁴⁷.

İngiltere'nin Babîali ile bir ittifak içerisinde yer almak istememesi üzerine, iki yılın ardından, ikinci ittifak arayışı 1913 senesinde Bulgaristan ile yapılmıştır. İstanbul'daki görüşmelerde iki devlet arasında yapılmak istenen anlaşma Bulgarların

¹⁴⁶ Eugene Rogan, **Osmanlı'nın Çöküşü Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 65.

¹⁴⁷ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, 11. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 107.

Osmanlı Devleti'ni arkasına alıp kendi topraklarını büyütme arzusu içerisinde bulunmaları nedeniyle gerçekleşmemiş, girişim sonuçsuz kalmıştır.¹⁴⁸

Üçüncü ittifak için Fransa ile Cemal Paşa iletişime geçmiştir. 1914 senesindeki teklife karşı Fransızlar'ın verdiği cevapta, Rusya destek vermediği takdirde bu ittifakın gerçekleşmeyeceği olmuştur.¹⁴⁹

Yapılan görüşmelerin olumsuz neticelenmesi Osmanlı Devleti'ni son çare olarak Almanya ile karşı karşıya getirmiştir. İttifak görüşmeleri kabine üyelerinin haberi olmadan, gizli bir şekilde (anlaşmayı yalnız Sait Halim Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa, Halil Bey bilmekteydi) 27 Temmuz'da İstanbul'da başlamış ve 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman ittifakı, Alman Büyükelçisi Freiherr Von Wongenheim ile Sadrazam Sait Halim Paşa arasında imzalanmıştır.¹⁵⁰ Anlaşmaya göre;

“1- Her iki taraf Avusturya ile Sırbistan arasındaki çatışmada tarafsız kalacaktır.

2- Rusya çatışmaya girer ve Almanya da girmek zorunda kalırsa, Osmanlı İmparatorluğu İttifak devletlerine katılacaktır.

3- Alman askeri heyeti Türkiye'de kalacak ve heyete Osmanlı yüksek komutası altında etkin bir rol verilecektir.

4- Almanya Osmanlı topraklarını koruyacaktır.

5- Anlaşma derhal yürürlüğe konulacak ve 31 Aralık 1918'e kadar geçerli olacaktır.

6- Tarafların bir aksine karar vermedikçe anlaşma kendiliğinde beş yıllık süre için yenilenecektir.

7- Padişah ve Kayser anlaşmayı bir ay içerisinde tasdik edeceklerdir.

8- Anlaşma gizli kalacaktır.”¹⁵¹

¹⁴⁸ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁴⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 108.

¹⁵⁰ Erik Jan Zürcher, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 165.

¹⁵¹ Zürcher, **a.g.e.**, s. 165.

Almanlar, Balkanlarda fethedilen yerlerin paylaşılmasında ve savaş tazminatı noktasında Osmanlı'ya yardım edecekti.¹⁵² Fakat yapılan ittifak anlaşmasında Almanlar, savaş masrafları ile Osmanlı'nın kapitülasyonları kaldırması konusuna destek sözü vermemiştir.¹⁵³ İtilaf Devletleri tarafını destekleyen Maliye Nazırı Cavit Bey ile Bahriye Nazırı Cemal Paşa ve kabinenin diğer birçok üyeleri bu gizli toplantılardan haberdar olmamış, anlaşma imzalandıktan sonra herkesle birlikte duymuşlardı.¹⁵⁴

Cavit Bey anlaşmanın imzalandığı tarihle ilgili olarak notlarına şu satırları düşmüştür; *“Bu sabah Moratorium¹⁵⁵ kanununu imza ettirmek üzere Sadrazamın konağına gittiğim vakit Weber'i bir odada bekler buldum. Sadrazam isti'cal ile bir şey yazıyordu. Enver, Talat, Halil orada idiler. Ahvalde bir fevkaladelik hissettim. Talat'tan sebebini sordum. Yemin ettik, diyerek söylemedi. Bu cevaba hayret ettim. Ve derhal kendisine yoksa Almanya ile ittifak mı ediyorsunuz? Dedim.”*¹⁵⁶

Talat Paşa ile görüşmesi üzerine Sadrazam Sait Halim Paşa; Cavit Bey ve Cemal Paşa'dan anlaşma metnini kimseye söylememesi üzerine yemin etmesini istemiştir. Ardından o sırada salonda bulunan Weber, Enver, Talat, Halil, Cemal Paşalara anlaşma metnini okumuştur. Metin şu şekidedir;

“Sırbistan-Avusturya muharebesinde tarafeyn mutlak bir bî-tarafî muhâfaza edecekler. Rusya'nın tedâbir-i fîliye-i askeriyesi Almanya'nın Avusturya ile Tarsus federus yapmasını icâb ederse bu hâl Türkiye için de mevcut olacak.

Muharebe takdirinde Alman heyet-i askeriyesi Türkiye'de kalacak. Türkiye de buna mukâbil bu heyetin muharebede tesir-i fîlisini te'min eyleyecektir.

¹⁵² Babacan, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁵³ Ahmad, **a.g.e.** s. 62.

¹⁵⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 108.

¹⁵⁵ Moratoryum, devletin olağanüstü dönemlerinde ödemesi gelmiş borçlarını ertelemesidir. Babıâli 2 Ağustos 1914 tarihinde Bankaların ve Ticaret ve Sanayi Odasının isteği üzerine Moratoryum ilan etmiştir. Bk. Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, 1. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 411.

¹⁵⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 613-614.

Muâhede beş sene müddetle akd olunuyor. Bu müddetin hitamından evvel tarafeynden biri nakzetmezse yeni bir beş sene için daha mer'î almakta devam edecektir.

Tarafeyn murahhaslarınca (Sadrâzam ve Wahgenheim) imzâ edilir edilmez mer'î olmaya başlayacak ve bir ay zarfında tasdiknâmeler teâtî kılınacaktır.

Rusya ve Türkiye arasında muharebe olursa Almanya icâb ederse müsellehan Türkiye arazisini müdâfaa edecektir.”¹⁵⁷

İmzalanan metin salondakileri sevdirse de Cavit Bey'in yaşanan durum içine sinmemiştir. Görüşmeden sonra Enver Paşa başkanlığında toplanan heyet meclisin tatile ayrılmasına karar vermiştir. Cavit Bey akşam Talat Paşa ile Enver Paşa'ya giderek yapılan bu anlaşmanın yanlış olduğu konusunda uyarmıştır. İmzalanan anlaşmanın yanlış ve bir hayalden ibaret olduğunu söylemiş, Rusların saldırması durumunda Almanların bizi desteklemeyeceğini yaşanan olası savaşta, ülkenin yıkılmasına kadar büyük bir zarar göreceğini belirtmiştir. Diğer taraftan Almanların savaşı kazanması durumunda Osmanlı Devleti'ne nasıl bir muamele edileceğinin bilinmediğini anlatmaya çalışmışsa da bu görüşmeden de herhangi bir sonuç çıkmamıştır.¹⁵⁸

Almanya ile ittifak anlaşması imzalanmasına rağmen Osmanlı Devleti fiili olarak savaşa katılmamıştır. Harbe, Almanya'ya ait olan Goeben ve Breslau adlı iki geminin Akdeniz karasularına ulaşması ve ardından gemilerin Türk Boğazlarına girmesi için istenen izin Enver Paşa tarafından verilmiştir.¹⁵⁹ İki gemi 10 Ağustos tarihinde Çanakkale Boğazından girmiş ve Müstahkem Mevki Komutanlığı iskelesine ulaşmıştır.¹⁶⁰ Bu sırada Goeben ve Breslau isimli gelmeleri takip eden dört İngiliz zıhlısı Çanakkale Boğazı'na gelerek iki Alman zıhlısının iade edilmesini istemiştir. Teslim edilmemesi üzerine Boğazı topa tutmakla tehdit etmişlerdir. Bunun

¹⁵⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 614.

¹⁵⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 615.

¹⁵⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi C. III K. I**, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1991, s. 74.

¹⁶⁰ BOA, DH. EUM. EMN, nr. 91/7, 20 Ağustos 1914.

üzerine iki geminin Osmanlı hükümeti tarafından satın alındığı bildirilmiştir.¹⁶¹ Satın alma haberini duyan Cavit Bey de tepki göstermiştir. Fakat birkaç gün sonra gemilere Osmanlı bayrağı çekilerek askerlere de Türk kıyafeti giydirilmiştir. İngiliz, Fransız ve Rus elçileri itiraz edince, Babîâli, Alman mürettebatın daha sonra değişeceğini söylemiştir. Osmanlı Devleti böylece hızlı bir şekilde savaşın içine sokulmuştur. Devamında bu gemilerin adları değiştirilerek Yavuz ve Midilli ismi konulmuş, mürettebatta herhangi bir değişiklik yapılmamış sadece Türk askeri kıyafeti giydirilmiştir. Cihan Harbi'nin sonuna kadar gemiler Alman askerlerinin elinde kalmıştır.¹⁶²

Cavit Bey, Almanlar ile yapılan ittifak anlaşmasından sonra İtilaf Devletleri ile müzakere yapmak için birtakım görüşmeler içerisinde bulunmuştur. Bunlardan ilki 20 Ağustos 1914'te İngiliz Büyükelçisi Mallet ile yapılmıştır. Cavit Bey, Yunanlılarla muhabere yapılırsa dahi Ruslarla bir sorunları olmadığını ve Goeben'in Karadeniz'e çıkıp bir girişimde bulunmayacağını belirtmiştir.¹⁶³ Cavit Bey ittifak için İngilizlerle görüşmesini şu şekilde aktarmaktadır; *“Ruslarla muharebe etmekte bir fayda görmediğimizi, bizim nihayet Yunanlılarla harp edeceğimizi, adalar mes'elesini arzu ettiğimiz tarzda halletmeyince buna mecbur olacağımızı söyledim. Denizden muharebe edersek Goeben'i Osmanlı Vapuru diye telakki edemeyeceklerini, binaen-aleyh hücum edip batıracaklarını söyledi. Herhalde denizden harp etmek niyetinde değiliz. Binaen-aleyh bu sözümüzü münakaşa etmek istemem, dedim.”*¹⁶⁴ Görüşmenin devamında İngiliz Büyükelçisi Boğazların İngiliz ve Ruslara açık olması gerektiğini, Rusların herhangi bir girişime yeltenmesi durumunda, İngilizlerin buna müsaade etmeyeceğini söylemesi üzerine, Cavit Bey karşı çıkmış böyle bir durumun söz konusu dahi olmadığını açıkça belirtmiştir.¹⁶⁵

Cavit Bey bu görüşmeyi aynı zamanda Ruslarla da yapmıştır. Osmanlı Devleti harbe girmek zorunda kalırsa Yunanlılar ile savaşılacağını ve diğer yandan

¹⁶¹ BOA, DH. EUM. 5.şb, nr. 1/12, 12 Ağustos 1914.

¹⁶² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi C. III K. II**, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1991, s. 74-84.

¹⁶³ Bayur, **C. III K. II**, s. 126.

¹⁶⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 629.

¹⁶⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 629.

Fransızların Almanları büyük bir zaferle yenmesi sonucunda Osmanlı Devleti'nin de yenik kabul edileceğini belirtmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nin herhangi bir harekette bulunmamasının daha faydalı olduğu söylemiştir.¹⁶⁶

Cavit Bey İngiliz ve Fransız diplomatlarla da yoğun bir şekilde görüşmelere devam etmiştir. Fakat Fransızlar, Türklerin harpte tarafsız kalmasının daha doğru olduğunu vurguluyorlardı. İttifak anlaşmasının imzalanması hususunda Cavit Bey kimsenin haberinin olmadığı ve savaşa aniden girildiğini söylese de Talat Paşa, savaşın aniden ilan edildiği hususunu yalanlamıştır. Hatıratlarında bütün nazırlıklara haber gönderildiğini, ilgili makamlarla bilgi alışverişi yapılarak savaş hakkında toplantılar yapıldığını ve savaşa aniden kimsenin haberi olmadan girilmediğini, bu dedikodunun Cavit Bey ve arkadaşları tarafından yalan haber olarak çıkarıldığını yazmıştır.¹⁶⁷

Fakat İttifak anlaşmasının imzalanması sonrası kabine üyelerinin ve devlet ricalinin daha sonra öğrenmesi Cihan Harbi'ne giriliş sürecinin gizli bir şekilde organize edildiğini göstermektedir.

2.1.1.1. Cavit Bey'in İstifası

İttihat ve Terakki, harbe girerken borsaların kapatılması kararını almış, durum karşısında piyasalar olumsuz etkilenmiştir. Bankalarda ciddi bir yoğunluk oluşmuş ve vatandaşlar tarafından birkaç gün içinde bankalardan ve piyasalardan 2 milyon lira nakit çekme işlemi gerçekleşmiştir.¹⁶⁸

Bu durum ekonomiyi büyük oranda etkilerken diğer yandan seferberlik için hazırlıklar başlamış, bu hususta kabinede toplantılar yapılmıştır. Harbiye Nezareti tarafından genel seferberlik ilan edilmesi önerilmiştir. Nafia Nazırlığı'nı yürüten Mahmut Paşa ve Maliye Nazırı Cavit Bey bu duruma karşı çıksa da Enver Paşa'nın

¹⁶⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 622.

¹⁶⁷ Kabacalı, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁶⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 617.

baskısıyla Ağustos ayında genel seferberlik ilan edilmiş ve meclis süresiz tatil edilerek üç ay sonra devlet savaşa dâhil olmuştur.¹⁶⁹

Cavit Bey, İngiliz, Fransız, Rus diplomatlarla yaptığı görüşmelerin hepsinde Almanlara ait olan iki geminin Karadeniz'e çıkmayacağını, Ruslarla herhangi bir savaş ihtimallerinin olmadığını, Yunanlılarla yaşanan sıkıntıları görüşme konusu yaptığını elçilere bahsetmiştir. Diğer taraftan kendisinin Almanlara güvenmemesi, savaş sonrası İttifak Devletleri kazansa bile Osmanlı Devleti'nin akıbetinin ne olacağını belli olmaması, savaş kararının aniden alınması ve devletin böyle bir yükü kaldıramayacağını düşünmektedir.¹⁷⁰

İtilaf Devletlerinin, özellikle İngilizlerin gözü gemilerde iken, 20 Eylül'de Cavit Bey ve Enver Paşa, Goeben ve Breslau adlı iki geminin, eğer Karadeniz'e çıkarlarsa ne yapılacağı konusunda görüşülmüştür. Enver Paşa gemilerin Karadeniz'e çıkmayacağı konusunda Almanlara itimad etmektedir, Alman Amiral Suschon'un Karadeniz'e çıkması halinde Ruslara karşı herhangi bir girişimde bulunmayacağına da söz vermiştir. Cavit Bey ise Almanlara güvenmez ve gemilerin Karadeniz'e çıkmak istemelerinin olumsuz neticeler doğuracağı nedeniyle ciddi önlemlerin alınması gerektiğini düşünür, öyle ki Karadeniz'e çıkmak istenirse gemilerin batırılmasını teklif eder.¹⁷¹ Cavit Bey'in sözü dinlenmez. Ancak Cavit Bey'in bu konuda haklı olduğu, Goeben ve Breslau'nun Karadeniz'e çıkarak Rus limanlarını bombalası ile farkedilse de iş işten geçmiştir. Harb münakaşaları devam ederken Alman orduları Belçika üzerinden Fransa'ya saldırmış, Almanlar geri püskürtülmüş, diğer tarafta Ruslar Galiçya'yı ele geçirmişlerdi. Bu sürecin ardından Osmanlı savaşa katılmış, harbe karşı olanlar başta Maliye Nazırı Cavit Bey olmak üzere Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Bey gibi önemli birçok mebus istifa

¹⁶⁹ Kabacalı, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁷⁰ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 656.

¹⁷¹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s.656.

etmiştir.¹⁷² Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya Maliye vekilliği görevi vekâleten verilmiştir.¹⁷³

Cavit Bey istifasının ardından Enver Paşa ve savaş kararı alan paşaları desteklemeyeceğini, bu kararın devletin daha kötü bir duruma düşeceğini söylemiş, kabinede yer almasının hiçbir manası olmadığı kendisine ihtiyaç duyulması halinde kabinede yer almadan destek vereceğini belirtmiştir.¹⁷⁴ Cavit Bey, 2 Kasım'da sunduğu istifasını Meşrutiyet Ruznâmesi'nde şu şekilde açıklamaktadır;

“Kararımdan nükûl için hiçbir sebep olmadığını, arkadaşlarımı nâgehanî bir vak'a karşısında bulundurmadığımı yapılan şeylerin hiçbirinde iştirak olmadığını, memleket için felaket ve musibet addettiğim teşebbüse iştirak edemeyeceğimi, içtihadın muhafaza ve müdafaa olunabileceği böyle bir vak'aya bir kabinenin değil bir milletin hayatında bir defa daha tesadüf olunamayacağını, teşebbüsü vücûda getirenler ve körükleyenlerin sonuna kadar idare etmeleri lazım geldiğini, memleket için her türlü men'âfi'i bilâ-hesap tedarik etmek imkânı varken bu imkâna selb eydiklerini, i'tilâf-ı müsellisin galebesi takdirinde, eğer biz âkılâne hareket etmiş olsaydık, bizi taksim etmeleri ihtimâlini görmediğimi, bugün mağlûp olursak mahvolacağımızı, galip gelecek olursak memleketi Almanların eline teslim edeceğimizi, Almanya'nın Bahr-i Sefid'e çıkmak için bizden hiç olmazsa İskenderun Limanı'nı alacağını, bu harpten memleket için iflâs ve izmihlâlden başka bir şey beklemediğimi, bu kanaatte iken benden iştirâk ve müzâheret talep etmek doğru olmayacağını, memleketin menfaatini ayrılmakta gördüğümü, âtînin nasıl tecelli edeceği bilinemediğinden, yarın açıkta kalmış olanların muâvenetlerine arz-ı ihtiyaç edilebileceğini, bugün zâten artık siyaset filan kalmadığını, benim vücuduma ihtiyaç hissetmediğini, maa-mâ-fih bana muhtaç olurlarsa her havale edecekleri işi görmeye hazır olduğumu, fakat kabîne a'zâsı sıfatıyla çalışamayacağımı, esasen i'timâd mütekâbil mevcut olmadığını, kendi aleyhlerinde propaganda yapacak olmadığımı

¹⁷² Vedat Eldem, **Harb ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, TTK, Ankara, 1994, s. 32.

¹⁷³ İsimsiz, “Maliye Nezareti”, **Tanin**, 4 Kasım 1914, nr. 6360, s. 4.

¹⁷⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 681.

için istifamdan endişe etmemelerini uzun uzun söyledim ve ısrarlarına ısrar ile mukâbele ettim."¹⁷⁵

Rauf Bey, Cavit Bey'in istifasının İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından şaşkınlıkla karşılandığını, vatani duygulardan uzak olduğu, millî bir duruş sergilemeyip, hıyanet ile suçlandığını belirtir.¹⁷⁶

Yerli basına sansür uygulandığı, Cavit Bey'in istifası ile ilgili haberlerden anlaşılmaktadır. İşten el çekmesinden iki gün sonra istifasına, gazete haberleri arasında sıradan bir haber gibi yer verilmesine Cavit Bey de sitem etmiştir; "*Gazeteler istifamı yazmışlar. Kuru bir havadis. Beyan-ı teessüf bile yok. Yalnız La Turquie teessüfle haber alındığını söylüyor.*"¹⁷⁷ Haberin ertesi günü padişahın görüşünü almak üzere Dolmabahçe Sarayı'na gitmiştir. Cavit Bey, Sultan Mehmet Reşad Han ile görüşmesini şu şekilde aktarır:

*"Saraya gittim. Huzur-ı şâhânedede bir saat kadar kaldım. Padişah nezâretten çekilmemden dolayı pek ziyade müteessir oldu. Diğer nâzırların istifasına o kadar ehemmiyet vermediğini, fakat benim istifamı duyunca pek ziyâde düşündüğünü söyledi. Maa-mâ-fih böyle bir zamanda memleketi hizmetimden mahrûm edeceğimi zannetmediğinden bu istifayı mühim bir sebep-i siyasiye hamlettiğini, Fransa ile münâsebet-i hasene ve dostane tesisini hizmet ettiğimden, Fransızlardan istikrâz akdeylediğimizden benim başka türlü hareket edememeliğim tabî olduğunu ilave etti."*¹⁷⁸ Padişahın, çalışmalarını takdir edici sözleri üzerine Cavit Bey, her zaman devlete hizmet edeceğini ve kendisine ihtiyaç duyulduğu zaman hizmet etmekten geri durmayacağını söylemiş, yerine geçen Talat Paşa'nın kendisi kadar başarılı olamayacağını ve en kısa zamanda tekrar maliyenin başına geçmesi gerektiğini de ilave ederek kendisini savunmuştur.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 681.

¹⁷⁶ Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni Siyasi Anılarım C. I**, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 43.

¹⁷⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 684.

¹⁷⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 685.

¹⁷⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. II**, s. 685.

Devletin savaşa girmesiyle yeniden hazine açık verdi. Enver Paşa'ya göre problem sadece Almanya'dan borç alınarak çözülebilirdi.¹⁸⁰ Düyûn-ı Umûmiye ve bankalardan alınacak borçlara sıcak bakmıyordu. Cavit Bey de 800.000 kişilik bir ordunun ihtiyacını Osmanlı maliyesinin finanse edemeyeceğini düşünüyordu. Diğer taraftan Enver Paşa, Almanların çok güçlü olduğuna, tabiri caizse Orta Asya'nın içlerine kadar ilerleyebileceklerine ve para sıkıntısının Almanya'nın destek vermesiyle kolaylıkla hallolacağına inanmaktaydı.¹⁸¹

2.1.1.2. Cavit Bey'in 1915-1916 Tarihli Siyasi Temasları

Cavit Bey, Avusturya ve Almanya ile temaslar kurması için, hükûmette resmi görevi olmamasına rağmen Babîâli tarafından görevlendirilmiştir.¹⁸² Bu dönemde Çanakkale'de ciddi bir bombardıman yaşanmaktaydı ve İstanbul dâhil tüm Anadolu endişe içindeydi.

1915'in 14 Mart'ında, mecliste bütçe görüşmeleri tamamlanmış, 874.417.124 lira bütçe açığı çıkmıştı. Giderlerin büyük kısmını Düyûn-ı Umûmiye'ye yapılan ödemeler teşkil ediyordu. Cavit Bey bütçe açığını kapatmak için Almanya'ya ve Avusturya'ya gitmek üzere yola çıkmıştır.¹⁸³ 21 Şubat'ta padişahın huzuruna çıkarak Berlin seyahati üzerine görüşmüştür.

2.1.1.2.1. Almanya ve Avusturya Temasları

Cavit Bey, 6 Mart 1915 senesinde Berlin'de Büyükelçilik yapan Hakkı Paşa ile buluşmuştur. Hakkı Paşa, Almanya'nın durumunun iyi olmadığından, imparatora olan güvenin azaldığından ve siyasi olarak dengelerin bozulduğundan bahsetmiş, hatta bir görüşmede Alman Genel Kurmay Başkanı Moltke'nin "*İstanbul'dan bize ne!*" dediğini de söylemiştir. Cavit Bey, İstanbul'da hükûmetin her zamankinden

¹⁸⁰ Bayur **C. III K. II**, s. 422.

¹⁸¹ Eroğlu, **a.g.e.** s. 70-71.

¹⁸² BOA, İ. MMS, nr. 194/2, 18 Şubat 1915.

¹⁸³ Ahmad, **a.g.e.** s. 223.

daha güçlü olduğunu ve Çanakkale müdafaasında başarılı olacaklarına inandıklarını belirtmiştir.¹⁸⁴

Cavit Bey, Almanya Maliye Bakanlığı ve Reichsbank Başkanı Haunstein ile gerçekleşen görüşmede borç meselesi ile Osmanlı Bankası hakkında konuşulmuştur. Cavit Bey görüşmede kendi fikirlerinden bahsederek, bankanın o anki pozisyonu hakkında bilgi vermiştir.¹⁸⁵

Almanya ziyareti Çanakkale bombardımanı gölgesinde geçmektedir. 18 Mart'ta, Çanakkale'de ciddi bir savunma yapılarak zafer elde edilmiştir.¹⁸⁶ Kazanılan zafer haberini Cavit Bey Almanya'da almıştır. Haber mutlulukla karşılanmıştır.¹⁸⁷

Zafer sonrası Alman İçişleri Bakanı Karl Helfferich ile tekrar görüşmüş ve borç verilmesi hususunda hem fikir olmuşlardır.¹⁸⁸ Almanya ve Avusturya-Macaristan ile yapılan görüşmeler neticesinde bu iki devletten toplam 150 milyon frank borç alınmıştır.¹⁸⁹ Alınan borç altın karşılığında 6.583.094 lira değerinde Düyûn-ı Umûmiye'ye kâğıt para basılması için kullanılmıştır.¹⁹⁰

Görüşmelerden anlaşıldığı üzere Cavit Bey'in Almanya ve Avusturya merkezli yaptığı diplomatik ziyaretlerindeki amacı, iktisadî olarak sıkışan Osmanlı Devleti'ni rahatlatmak ve Almanlardan borç almaktır. Diğer yandan devletin siyasal ve askeri anlamda propagandasını yapmak ve Avrupa'da yaşanan siyasal atmosfer hakkında bilgi sahibi olmaktır.

¹⁸⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, 1.Baskı, TTK, Ankara, 2015, s. 41-43.

¹⁸⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 45.

¹⁸⁶ İsimli, "Çanakkale Bombardımanı", **Tanin**, 20 Mart 1915, nr. 2247, s. 1.

¹⁸⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 47.

¹⁸⁸ İsimli, "Yeni Alman İstikrazı", **Tanin**, 22 Mart 1915, nr. 2249, s. 1.

¹⁸⁹ BOA, HR. SYS, nr. 2109/10, 12 Şubat 1915, s. 10.

¹⁹⁰ Erdem, **a.g.e.**, s. 106.

2.1.1.2.2. İsviçre Temasları

Cavit Bey Almanya’da yaptığı görüşmelerin ardından İsviçre’nin Lozan şehine buradan da Cenevre’ye geçmiştir.¹⁹¹ Burada Fransa Dışişleri komisyonu ikinci başkanı görevini yürüten Mösyö Bosno ile görüşmüştür.¹⁹² Görüşmede, Fransızlar Boğazın açılmasını teklif eder fakat Cavit Bey böyle bir şeyin mümkün olmadığını belirterek şunları söyler: “*Bosno be-heme-hâl Çanakkale’den girileceğini, insanca ve gemice ne kadar fedakârlık yapmak lazım gelirse yapılacağını söyleyerek hafif bir tehdit ile mülakatı açtı. Ben buna lüzumu veçhile mukabele ettim. Bunun adem-i imkânını bizim 400 bin askerimizde karşı zaafını fakat la-ekall müsavisini göndermeleri lâzım geldiğini, kırk elli gemi fedâ etmek zaruretini (Bu rakamı iyi belleyin dedi) 50, 100, 200 bin kişinin bir şey yapmaya muktedir olmayacağını bunların geldikçe denize döküleceklerini söyledim.*”¹⁹³ Ve sonra konuşmalarının devamında Mösyö Bosno’ya eğer Boğazları geçerlerse ne yapılabileceğini ve burada İngilizlerin ne tür bir tepkisiyle karşılaşacağını ve Fransızlara ne gibi bir faydası olacağını sormuştur. Devamında Mösyö Bosno şunları belirtir: “*Yakında görürsünüz, nihayet iki haftada bir ayda! Dedi. Ben de cevaben İngilizler Paskalya için diyorlardı, dedim ve gazetelerin İstanbul’a bilâ müşkilât girebileceğinden bahsetmelerine hayret ettiğimizi ve güldüğümüzü söyledim. Hükûmetin fikri bu merkezde olmadığını, bütün bu zayiata intizâl edildiğini, fakat ne mukâbili olursa olsun İstanbul’un alınacağını söyledi.*” Cavit Bey’in Mösyö Bosno ile tartışması Cihan Harbi çerçevesinde devam etmiş, Mösyö Bosno kendisinden emin bir şekilde Çanakkale’yi çok rahatlıkla geçebileceklerini söyleyerek İtilaf ve İttifak Devletlerinin genel durumu hakkında münakaşa ortamı yaratmış ve buna mukabil Cavit Bey gerekli cevapları vermiştir.¹⁹⁴

Cavit Bey, İsviçre’deki temaslarının ardından 23 Nisan’da Berlin’e geçmiştir. Burada Volkischer Zeitung gazetesine verdiği röportajda iki ülke için yapılan malî görüşmelerin başarılı olduğunu belirtmiş, Osmanlı topraklarında Alman

¹⁹¹ İsimli, “Cavid Bey Lozan’da”, **Tanin**, 7 Nisan 1915, nr, 2265, s. 2.

¹⁹² Bayur, **C. III K. II**, s. 160.

¹⁹³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 51.

¹⁹⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 51.

sermayesinin geniş bir faaliyet alanı bulacağını, Bağdat demiryolunun inşaatı ile Anadolu'da ticaretin gelişeceğini ve Çin'e kadar giden bir demiryolu hedefi olduğunu söylemiştir. Yeni ittifaklar için çalışmalar yapıldığını ve gelecekte önemli projelerin hayata geçmesi için çalışması gerektiğini düşünmektedir.¹⁹⁵

Berlin'deki görüşmelerinden sonra 27 Nisan 1915'te Viyana'ya gitmiş ve burada birkaç gün kaldıktan sonra tekrar Berlin'e hareket etmiştir. Orada Fransızlarla görüşmeler yapmış fakat başarılı bir sonuç çıkmamıştır.¹⁹⁶

2.1.1.3. İktisadî Sıkıntılar

Cavit Bey, 10 Mayıs 1915 tarihinde İstanbul'a dönmüştür.¹⁹⁷ Padişahın huzuruna çıkarak Avrupa seyahati hakkında bilgi vermiştir.¹⁹⁸ Kısa bir süre sonra 18 Mayıs 1915 tarihinde tekrar Almanya ile görüşmeler yapmak üzere yola çıkmıştır. Burada Alman Dışişleri Bakanı Zimmermann'ı ziyareti sırasında Galiçya Cephesindeki gelişmelerden konuşulmuş, Almanya'nın Osmanlı Devleti'nden son derece memnun olduğu ve İtalyanların Osmanlı Devleti'ne saldırmayı düşünmedikleri üzerine konuşmuşlardır. Bir diğer önemli görüşme de Helfferich ile yapılmıştır.¹⁹⁹ Görüşmenin konusu Bağdat'ta yapımı devam eden demiryoludur. Bu demiryolunun inşaatının son gelişmeleri hakkında görüşülür. Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Süveyş Kanalında başarılı olabilmesi için Bağdat demiryolu projesinin kısa bir süre içinde tamamlanması gerekmektedir. Fakat Deutsche Bank yapması gereken maddi desteği zamanında yapmamaktadır.²⁰⁰

Cavit Bey, Helfferich ile görüşmesinin devamında Osmanlı Bankası'nın durumu hakkında, hükûmetin talepleri doğrultusunda işlemler yapmadığını belirterek harpten sonra bankanın kapanacağını düşündüğünü söylemiştir. Helfferich ile bir başka görüşmesinde 10 milyon altın borç alınmasının onaylandığını ve tekrar 100 milyon lira borç alınması üzerine konuşulmuştur. Helfferich Almanya'nın

¹⁹⁵ İsmisiz, "Cavit Bey'in Beyanati", **Tanin**, 30 Nisan 1915, nr. 2285, s. 2.

¹⁹⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 75.

¹⁹⁷ İsmisiz, "Cavit Bey Efendi", **Tanin**, 11 Mayıs 1915, nr. 2296, s. 1.

¹⁹⁸ İsmisiz, "Huzûr-ı Hümayûnda", **Tanin**, 12 Mayıs 1915, nr. 2297 s. 1.

¹⁹⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 77-79.

²⁰⁰ BOA, HR. SYS, 2110/9, 7 Haziran 1915, s. 4-5.

durumunun müsait olmadığını ve Avusturya'nın, Osmanlı Devleti'ne para vermek zorunda olduğunu söylemiştir. 100 milyon lira borç alınması hususunda bir gelişme olmamıştır. Bunun üzerine Cavit Bey, 2 milyon lira yeni bir borç talebinde bulunmuştur.²⁰¹

Almaya'dan alınan borçlar üzerine kâğıt para için Osmanlı Bankası'na müracaat edilmiş, fakat banka para basmayı kabul etmemiştir. Bankadan red alınması üzerine hükûmet Düyûn-ı Umûmiye'ye müracaat etmiştir. Altın ve Almanya'dan alınan hazine tahvilleri karşılığında Temmuz 1915 yılında kâğıt para basılması onaylanmıştır.²⁰²

20 Nisan 1915 tarihinde Almanya'dan 4.346.093 lira, 1 Mayıs 1915 tarihinde Avusturya-Macaristan'dan 2.173.046 lira borç alınarak toplam 6.519.139 liradır. Altın karşılığında Düyûn-u Umûmiye'ye yatırılarak birinci tertip evrak-ı nakdiye yani 1.077.000 lira kâğıt para basılmıştır. Basılan para altın karşılığında basıldığından dolayı altın ile lira eşdeğer konumda olmuştur. Savaş harcamalarının fazla olması sebebiyle alınan borç yeterli olmamıştır. Osmanlı Devleti Cihan Harbi'ne girdiği süreçten itibaren Kasım 1914 yılında 95 milyon, Nisan 1915 yılında ise 80 milyon olarak toplamda 175 milyon altın mark borçlanmıştır. Daha sonra ordunun silah ve teçhizat ihtiyaçlarının karşılanması için 150 milyon mark daha borç alınmıştır.²⁰³ Kısa bir süre sonra ihtiyaçları karşılamaması üzerine Almanya'dan 7.902.000 lira borç ile ikinci tertip evrak-ı nakdiye basılmıştır.²⁰⁴ Kâğıt para basımı dışında kalan miktar savaş masraflarına ayrılmıştır.

Cavit Bey, harb döneminde birçok kez Almanya'ya ziyaretlerde bulunmuştur. Bu ziyaretlerin genel maksadı iktisadî olarak sıkıntıda olan hükûmetin nakdi problemlerini çözmektir. Cavit Bey, Maliye Nazırlığı Vekili Talat Paşa tarafından görevlendirilmiştir. Borçlanma üzerine Alman yetkililer ile birçok görüşme gerçekleştirmiştir. 3 Aralık 1916'de Berlin'e borç alınması için görüşmeye

²⁰¹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 78-82.

²⁰² Eldem, **a.g.e.**, s. 104.

²⁰³ Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, s. 420.

²⁰⁴ Erdem, **a.g.e.**, s. 106-107.

gitmiştir.²⁰⁵ Yapılan görüşmelerin konusu Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu, bankalar mevzusu ve kredi meselelerinin yanı sıra alınan borç ile Osmanlı ordusunun askeri ihtiyaçlarının giderilmesi, silah ve teçhizat için fabrika yapılması ile hudut ve sahillerin korunması için yapılacak olan binalar için görüşmeler yapılmıştır.²⁰⁶

Toplamda 11.700.400 milyon lira borç para alınmıştır. Alınan borç Maliye Nezareti emrine verilerek üçüncü tertip evrak-ı nakdiye için kullanılmıştır. Fakat sık sık para basılması paranın değerini kaybetmesine sebep olmuş, altının değeri ise her geçen gün artmıştır.²⁰⁷

19 Ağustos 1916 tarihinde Almanya'dan tekrar borç alınmıştır. Bu avans ile 35.981.400 lira değerinde dördüncü tertip evrak-ı nakdiye basılmıştır. 17 Şubat 1917 beşinci tertip evrak-ı nakdiye 32 milyon lira basılmıştır. Almanya'dan tekrar alınan 50 milyon liralık borç karşılığında 32 milyon lira altıncı tertip evrak-ı nakdiye basılmıştır. 25 Eylül 1918 tarihinde 24 milyonluk borç alınarak yedinci tertip evrak-ı nakdiye basılmıştır.²⁰⁸

Hükûmette resmi vazifesi bulunmayan Cavit Bey, Babîali 'ye ve Maliye Nazırlığı görevini vekâleten yürüten Talat Paşa'ya desteklerini sürdürmüştür. Savaş masraflarının karşılanması için destek olmuş, Almanya ve Avusturya Devletleri ile görüşmeler yapıp yaşanan ekonomik bunalımı borç alarak çözmeye çalışmıştır. Paranın ciddi anlamda değersizleştiği bu dönemde devlet, savaş yükünü kaldıramayacak durumdadır.

Düyûn-ı Umûmiye tarafından basılan yedi tertip paraların ilki Almanya ve Avusturya'dan alınan altın karşılığında basılmıştır. Kalan altı tertip para Almanya'dan alınan hazine bonoları²⁰⁹ karşılığında basılmıştır.²¹⁰

²⁰⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 286.

²⁰⁶ BOA, HR. SYS, nr. 2097/9, 13 Aralık 1916, s. 2.

²⁰⁷ Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, s. 419-427.

²⁰⁸ Erdem, **a.g.e.**, s. 109-111.

²⁰⁹ Devlet tarafından çıkartılan iç borçlanma senedir. Bk. Mehmet Cavit Bey, **İktisat İlmi**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2001, s. 342-343

²¹⁰ Toprak, **İttihat Terakki ve Cihan Harbi**, s 153.

Böylelikle sıkışık olan Osmanlı ekonomisi kısa bir süreliğine de olsa rahatlamıştır. Cihan Harbi boyunca toplam yedi kere para basılmış, on kere Almanya'dan bir kere de Avusturya'dan borç para alınmıştır.²¹¹

2.1.1.3.1. Cavit Bey'in İktisadi Görüşleri

Cihan Harbi'nin devam ettiği bir dönemde iktisadî kararlar almak zordur. Ancak savaş pek de iyi olmayan Osmanlı maliyesini alt-üst ettiğinden Cavit Bey giderleri karşılamanın tek yolunun borç almak olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle Maliye Bakanlığı görevini sürdürürken veya istifa ettiği dönemlerde kendisi Avrupa'da çeşitli devletlerle iletişim halinde olmuştur.

Cavit Bey, liberal bir ekonomi politikası görüşüne sahiptir. Liberal politikada devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini, ticaretin serbest yapılması ve açık ekonomik politikaların izlenmesini savunmuştur.²¹² Cavit Bey, ülkenin ekonomisinin tarım ile kalkınacağına inanmaktadır. Tarımın modernleşmesi, verimli tarım arazilerinin su kaynakları ile desteklemesi gerekmektedir. Hükûmetin talebi üzerine Adana bölgesinin sulama çalışması için araştırma yapan Alman mühendisler arazinin yapı olarak zengin olduğu kanaatine varmışlardır. Aynı zamanda Konya Ovasının sulama projesi II. Meşrutiyet Döneminden önce başlamış bu dönemde çalışmalar devam etmektedir. Yapılan bu projeler ile hem ülkenin ihtiyaçları karşılanabilecek hemde yurt dışına ihraç edilebilecektir. Tarım devleti olan Osmanlı için bu politikalar önemli yer bulmaktadır.²¹³

II. Abdülhamid döneminde, büyük bir bölümü Avrupa kaynaklı sermaye vasıtasıyla inşa edilen demiryolları devletin iç kısımlarında bulunan verimli tarım arazilerini limanlara bağlamak amacıyla yapılmıştır.²¹⁴ Bu döneme kadar taşımacılık develer ile yapılmakta, ürünlerin ulaşması zaman almaktaydı. Balkanlardan gelen demiryolu İstanbul-Ankara, İstanbul-Konya-Bağdat gibi önemli bölgeleri birbirine

²¹¹ Erdem, a.g.e., s. 104-111

²¹² Pamuk, a.g.e., s. 164.

²¹³ Deniz Karaman, *Cavit Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*, Liberte Yayınları, Ankara, 2001, s. 40.

²¹⁴ Pamuk, a.g.e., s. 179.

bağlamıştır. İstasyonların bulunduğu noktalara tâli noktalardan develer vasıtasıyla yük taşınmış, demiryolu hattı üzerinden güvenle nakledilmeye başlanmıştır. Ticaretin yanı sıra yolculuk için de tercih edilen bir vasıta olmuştur. Sanayi devrimi sonrası gelişen bu ulaşım imkânı Osmanlı Devleti'nde ciddi bir ticarî hareketlilik oluşturmuştur.²¹⁵

Almanlar tarafından yapılan demiryolları, ülke gelişiminde önemli bir katkı sağlamıştır. İstanbul'dan Ankara'ya yapılan hat üzerinde 1893-1911 yılları arasında bölge ekonomisini ciddi anlamada canlandırmış, tarımsal üretim %50 oranında artmıştır. Bunun yanında petrol taşımacılığı da hat üzerinde yapılmıştır.²¹⁶

Üretimi yapılan bu ürünlerin ülke içi ve dışına gönderilmesi için en önemli ihtiyaçlardan biri de ulaşım sorunudur. Avrupa devletleri sanayi inkılabı sonrası bu sorunu çözmek için demiryolu ağına önem vermiş ve Avrupa geneline demiryolları inşa edilmiştir. Bu sebeplerle demiryollarının ülke geneline inşa edilmesi önemli bir çalışmadır. Bu sayede çiftçi ürettiği mahsülü kolay bir şekilde ulaştırabilecektir. Özellikle Selanik ve Manastır arasında inşa edilen demiryolu ile bu bölgedeki ürünler rahat bir şekilde limana nakledilmiştir. Ulaşım imkânının gelişmesi ile üretim ve tüketim artmış, civarında bulunan köyler gelişmeden faydalanmış, boşa akan derelerden enerji tesisi yapılarak faydalanılmıştır. Cavit Bey, bu hatlar örnek alınarak Samsun ve Sivas arasında demiryolu inşa edilerek ülke ekonomisine fayda sağlayacağını düşünmektedir. İnşa edilecek olan demiryollarının limanlar ile entegre edilmesi için de çalışmalar yapmaktadır. Cavit Bey, Ağustos 1911 tarihinde Trabzon'da yaptığı miting konuşmasında ülkenin gelişmesi için demiryolları, rıhtım ve limanlar inşa edildiğini, kalkınma için çalışmalar yapıldığını belirtmiştir. Bağdat demiryolu inşası ile üç aylık yol mesafesinin üç güne düştüğünü İstanbul ile Bağdat'ın birbirine bağlandığını söylemiştir. Aynı zamanda bu projenin bir beka meselesi olduğunu vurgulamıştır.

²¹⁵ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, 11. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 189-190.

²¹⁶ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim**, 1. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s. 114-116.

Cavit Bey, Fransızların Karadeniz’de bir liman yapması için çalışmalar başlatmıştır. Bu sayede demiryollarının tüm ülkede bir ağ oluşturmasını, iyi bir ulaşım altyapısı ile tarım ve ticaretin gelişmesini hedeflemiştir.²¹⁷

Cavit Bey Viyana’da Neu Freie Presse gazetesi’ne verdiğini röportajda Osmanlı Devleti’nin ekonomik durumu hakkında konuşmuştur, malî durumun iyi olduğunu göstermek için gerçeği yansıtmayan açıklamalar yapmıştır. “*Milletimiz ekseriyet itibariyle bir çiftçi milleti olduğu için mevki-i iktisadımız, sair memleketlere nispeten çok iyidir.*”²¹⁸ Bu açıklama savaş döneminde devletin muhtaç bir durumda olmadığını belirtmek içindir.

Cavit Bey’in Maliye Nazırlığı döneminde, 1911 senesinden itibaren, devlet dairelerini kontrol etmek ve özellikle vilayetleri denetlemek için Maliye Teftiş Heyeti kurmuştur. Osmanlı Devleti’nin en önemli sorunlarından biri vergilerin düzenli ve tam olarak toplanmamasıdır. Düyûn-ı Umûmiyenin kurulması ve II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası Cavit Bey’in Maliye Nazırı olmasıyla vergi kalemleri düzenlenmiş denetimli bir şekilde tahsil edilmiştir. Bunun yanında gümrük ve ağnam vergilerinin gelirleri artmıştır.²¹⁹ Denetim gelmesi ile vergi kaçakçılığının önü kesilmeye çalışılmıştır. Düyûn-ı Umûmiye kurulan kadar Osmanlı Devleti’nde vergi toplanması düzenli bir şekilde yapılmıştır.

Yine aynı dönemde bandrol sistemini getirmiştir. Özellikle tütün ürünlerinin üzerinde uygulanan vergilerin kontrol edilmesi bunda etkili olmuştur. Tütün vergileri Düyûn-ı Umûmiye’ye tahsil edildiğinden, bandrol sistemi ile tütün kaçakçılığının önlenmesi amaçlanmıştır.²²⁰

Yalnız tütünde değil gümrük vergilerinde de düzenlemeler yapılmıştır. 1915 yılına kadar tüm gümrükler tek fiyat olarak hesaplanırken, bu yıldan itibaren gümrük vergileri değiştirilerek yerli üretici korunmaya çalışılmıştır. Memurların maaşının

²¹⁷ Mehmet Cavit, “Müessesat-ı Nafiamız II Selanik-Manastır Demiryolu”, **Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası C. I**, Ed. Mehmet Kanar, 1. Baskı, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 220; Karaman, **a.g.e.**, s. 39-40.

²¹⁸ Eroğlu, **a.g.e.**, s.80-81.

²¹⁹ Pakalın, **a.g.e.**, s. 257.

²²⁰ Karaman, **a.g.e.**, s. 44.

kademelere göre düzenlenmesinde, savaş döneminde bedelli askerlik için çeşitli ödeme sisteminde değişiklikler yapılmış, harp vergileri getirilerek savaş yükü azaltılmaya çalışılmıştır.²²¹

Savaşın başlamasıyla ithalat hacminin önemli bir kısmına sahip olan İngiltere ve Fransa ile ticari ilişkilerin kesilmesi, ardından ülke içerisinde yabancı vatandaşlara hukuk, ticaret gibi ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonların tek taraflı kaldırılması ile ülkede yaşayan herkese hukuk karşısında eşit davranılmaya başlanmıştır. Diğer yandan şirketlere verilen ayrıcalıklar da bu kapsamda iptal edilmiştir. Dış borçların ödemeleri askıya alınarak, Düyûn-ı Umûmiye'nin tüm faaliyetleri durdurulmuştur. Kapitülasyonların tam manasıyla kaldırılması 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Anlaşması ile tescillenmiştir.²²²

I. Dünya Savaşı'na girilmesinden sonra Osmanlı Devleti önemli birkaç adım atmıştır. Ülkede yaşayan yabancı vatandaşların malî, hukuki ve ticari olarak tanınan tüm ayrıcalıkları kaldırılmıştır. Yapılan bu uygulama sadece şahıslar üzerinde değil aynı zamanda şirketlere tanınan ayrıcalıkları da kapsamaktadır.²²³

Bu dönemde üretim ciddi anlamda azalmıştır. Bunun sonucu olarak vergi kalemlerinde düşüş yaşanmış ve devlet geliri azalmıştır. Üretimin azalmasıyla sonrası yeterli mahsülün olmamasıyla birlikte enflasyon yaşanmıştır. Cavit Bey, gıda fiyatlarında yaşanan pahalılık sorununu çözmek için ithalat yapılmasını ve harpten sonra tarım ürünlerine önem verilmesi gerektiğine vurgulamaktadır.²²⁴ Harp döneminin en önemli sorunu gıda fiyatlarındaki enflasyondur.

Cavit Bey, savaş döneminde alınan borçlar ile devletin ihtiyaçları karşılandıktan sonra savaş giderlerine ayrılmıştır. Bu dönemde alınan borçların büyük bir kısmı askeri harcamalar, gıda tedarikine harcanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmeden önce mevcut malî yapısı vergiler ve borçlar ile idare etmektedir. Bunun da %80'i vergi %20'si de alınan

²²¹ Pakalın, **a.g.e.**, s. 246.

²²² Pamuk, **a.g.e.**, 164-165.

²²³ Pamuk, **a.g.e.**, s. 164.

²²⁴ Karaman, **a.g.e.**, s. 46-49.

borçlardan oluşmaktadır. İhtiyaçlar artmış, savaş giderlerini karşılamak için borç alınması zaruri bir durum haline gelmiştir. Cavit Bey'in başında olduğu müzakere görüşmelerinde Almanya ve Avusturya ile görüşmeler yapılmış savaş masraflarının karşılanması için borç alınmıştır. Savaş süreci boyunca Almanya'dan on defa borç alınmış alınan toplam tutar 180.527.893 lira alınan bu borcun 5.000.000'i altın, Avusturya'dan bir defa 2.173.046 altın olarak alınmıştır.²²⁵

2.1.1.3.2. İtibar-ı Millî Bankası'nın Kurulması ve Millî Sermayenin Desteklenmesi

XIX. yüzyıl ortalarına kadar bankacılık işlemleri Galata Bankerleri tarafından yürütülmüştür. Modern anlamda bir bankacılık bulunmamaktadır. Düzensiz bir şekilde işleyen bu sistem kimi zaman devlete sıkıntı oluşturmuştur.²²⁶

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda bankacılık işlerinin yürütülmesi amacıyla ilk defa 1856 yılında Osmanlı Bankası kurulmuştur. Geniş imtiyazlara sahip olan bu banka aynı zamanda para basma ve devletin hazine gelirlerini toplama yetkisine de sahiptir.²²⁷

Osmanlı Bankası, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile sık sık ters düşmekteydi. Öyle ki Balkan Harbi sırasında Babiâli'nin ekonomik olarak sıkıntılı döneminde katkıda bulunmamıştı. İttihatçıların aldığı ekonomik önlemler neticesiz kalmış, Osmanlı Bankasından kredi talep etmişler, ancak banka Paris ve Londra'da bulunan yönetim merkezinden onay almadan hareket etmek istememiştir. Bunun üzerine Babiâli, Osmanlı Bankası'ndaki üç yabancı delegeyi görevden alarak yerine üç Türk delege atamıştır. Yaşanan iktisadî darboğaz İttihat ve Terakki yönetimine ait millî bir banka kurulması fikrinin gelişmesine zemin hazırlamıştır.²²⁸

5 Temmuz 1916 tarihinde Gazete de Lausanne'da Osmanlı Bankası hakkında haber çıkmıştır. Osmanlı Bankası'nın hisselerin büyük bir kısmı İngiliz ve Fransız

²²⁵ Erdem, **a.g.e.**, s. 103-111.

²²⁶ Meltem Tekerek, **İtibar-ı Millî Bankası**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/itibar-i-milli-bankasi/>, (01.07.2022), s. 1.

²²⁷ Toprak, **Türkiye'de Milli iktisat**, s. 247-250.

²²⁸ Toprak, **Türkiye'de Milli iktisat**, s. 243-245.

sermayedarlarının elindedir. Cihan Harbi başladıktan sonra bankanın Londra ve Paris'te bulunan şubeleri kapatılmıştır. Bu girişim üzerine bankayı yöneten İngiliz ve Fransız yöneticiler görevden alınmış, yerine Cavit Bey, Hamit Bey ve Alman Sefareti'nin Maliye Müşaviri Von Wassermann banka yönetimini devralmıştır. Harpten sonra banka millileştirilerek yerli bir banka haline getirilmek istenmektedir.²²⁹

II. Meşrutiyet ile Osmanlı topraklarında milliyetçilik akımı güçlenmiş, İttihat ve Terakki'nin başa geçmesiyle bu akım ülke geneline hâkim olmaya başlamıştır. İşte bu akım önderliğinde millîleşme politikası'nın temelleri oluşmuştur. II. Meşrutiyet ile güçlenen milliyetçilik akımı, millîleşme politikası'nı geliştirmiş,²³⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti millî ekonominin gelişmesi ve kalkınması için yerli şirketlerin kurulmasını teşvik etmiştir. Cemiyetin iktisadî politikasını yönlendiren Cavit Bey, bu doğrultuda millî bir banka kurulmasının elzem olduğu fikrini savunmuş, söz konusu bankanın zamanla büyüyerek devlet bankası haline geldiği takdirde Osmanlı Bankası'nın yerine geçebileceğini düşünmüştür.²³¹ Cemiyetin bankayı kurmaktaki asıl hedefi devlet bankası haline getirmektir.

Bu düşüncelerden hareketle İtibar-ı Millî Bankası adıyla bir bankanın açılması için başvuruda bulunulmuştur. Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ'nın izni ile 4 milyon Osmanlı lirası sermayesi ile bankanın açılmasına ruhsat verilmiştir.²³² 5 Ocak 1917 tarihinde açılan bankanın yönetiminde Cavit Bey, Hüseyin Cahit ve Selanik tüccarlarından Tefik Bey vardır. Yabancı vatandaşların çalışmasına olanak sağlanan bankada²³³ ilk işler Cavit Bey tarafından şu şekilde belirlenmiştir: “*İtibar-ı Millî Bankası'nın ilk ictimâ'ını yaptık. Souscriptionun muvaffâkiyeti için müddetin temdit edilmesine 20 Kanûnusânî'den 1 Mart'a kadar, devam eylemesine karar verdik. Her tarafa murahhaslar izam edilecek; İstanbul'da birçok heyetler çalışacak,*

²²⁹ BOA, HR. MA, nr. 1174/49, 5 Temmuz 1916.

²³⁰ Suat Oktay, Arzu Varlı, “İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. XXVII, S. II, İstanbul 2009, s. 1-20.

²³¹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 259.

²³² BOA, BEO, nr. 4448/333586, 4 Ocak 1917, s. 1.

²³³ BOA, A. DVN. MKL, nr. 68/1, 19 Eylül 1920, s. 3.

*merkez-i umûmî meşgul olacak, devâirle iştigâl edilecek, büyük mikyasta propaganda yapılacaktır.*²³⁴

Yeterli sayıda teknik bilgi ve donanım sahibi Türk vatandaşı olmadığından dolayı bankanın ilk müdür-i umumisi (genel müdür)²³⁵ Avusturya-Macaristan asıllı banker Victor Weil olmuştur.²³⁶

Hüseyin Cahit Bey, bankanın kamuoyunda destek bulması amacıyla Tanin gazetesinde bir kampanya başlatmıştır. Millî bir banka olarak kurulan bu kurum desteklendiğinde fabrikaların ve şirketlerin büyümesi de desteklenmiş olacağı²³⁷, bir nevi iktisadî cihat olan bu harekete, gazetede verilecek haber ve reklamlar ile katkıda bulunmanın cihadı desteklemek olacağı vurgulanmıştır.²³⁸

Malî sıkıntıları çözüme odaklı kurulan bankaya, Osmanlı vatandaşlarının yatırım yapabilmesi için²³⁹ banka hisselerini halka arz etmek üzere çalışmalar yapılmıştır. Bankayı desteklemek için ilk hisse senedi Sultan Reşad tarafından alınmıştır.²⁴⁰

Ardından bankaya birçok özel imtiyaz verilerek güçlenmesi sağlanmıştır.²⁴¹ Bankanın kalkınması amacıyla 1918 senesinde Ergani Bakır Madeni işletmesi ve bu madeni denize bağlayacak demiryolu projesi imtiyazı verilmişse de maden hiçbir zaman işletme için uygun hale getirilememiştir. Devlet tarafından desteklenmektedir. Osmanlı Bankası'nın imtiyazı 1925 yılında son bulacaktı ve onun yerine İtibar-ı Millî Bankasının devlet bankası yerine geçmesi amaçlanmış fakat ülkenin içerisinde

²³⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s.321.

²³⁵ Banka Nizamnamesinin 78. Maddesinde Müdür-ü Umuminin (Genel Müdür) Osmanlı vatandaşı olan bir kişi olacaktır. Ancak ilk on sene için yabancı vatandaş görev yapabilecektir. Maddesi eklenmiştir. Bu sayede Weil bankanın Genel Müdürü olmuştur. Bk. BOA, A. DVN. MKL, nr. 68/1, 19 Eylül 1920, s. 16.

²³⁶ Toprak, **İttihat Terakki ve Cihan Harbi**, s. 92.

²³⁷ Hüseyin Cahit, "İtibar-ı Milli Bankası", **Tanin**, 10 Ocak 1917, nr. 2915, s. 4.

²³⁸ Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, s. 260.

²³⁹ BOA, A. DVN. MKL, nr. 68/1, 19 Eylül 1920, s. 4-5.

²⁴⁰ Tekerek, **a.g.m.**, s. 3.

²⁴¹ Eldem, **a.g.e.**, s. 126-127.

bulunduğu durumdan dolayı Osmanlı Bankası'nın imtiyazı uzatılmıştır.²⁴² Banka 1927 yılında İş Bankası'na devredilmiştir.²⁴³

2.1.1.4. Cavit Bey'in Talat Paşa Kabinesine Girişi ve Almanya'dan Borç Talebi

Sadrazam Sait Halim Paşa savaşın verdiği sıkıntılar karşısında Hariciye Nezareti görevinden istifa etmek zorunda kalmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup bürokratlara karşı itibarı ciddi anlamda düşmüştür.

Sadarete gücünü iyice kaybeden Sait Halim Paşa yerine gelebilecek yeni isimler konuşulmaya başlanmış, ilk olarak Talat Paşa, Halil Bey'i (Halil Menteşe) tavsiye etmiştir. Fakat Halil Bey'i onaylamayan Enver Paşa bu durumu kabul etmeyerek Talat Paşa'yı sadarete önermiştir. Talat Paşa'nın bu görevden imtina etmesinin nedeni Enver Paşa'nın nazırların görevine sık sık müdahale etmesidir.²⁴⁴

Bu görüşmeler devam ederken Cavit Bey malî meseleleri istişare etmek için Almanya'ya gitmiştir. Burada Wassermann ile görüşmüş, savaş masraflarının karşılanması için borç alınması hususunu müzakere etmişlerdir. Almanya, Osmanlı Devleti'ne altın yerine kâğıt para vermek istemiştir.²⁴⁵

3 Şubat 1917 tarihinde Cavit Bey'e Talat Paşa'dan gelen telgrafta, sadarete geldiğini haber vererek kendisinin Maliye Nazırlığı görevini icra etmesi istenmektedir. Cavit Bey, telgrafta verdiği cevapta harbe girilmesi hususunda muhalif olduğunu ancak hükûmetin desteğe ihtiyacı olması durumunda resmi bir vazife almadan destek vereceğini belirtmiş, teklif edilen vazifeyi reddetmiştir. Ardından Talat Paşa'ya vekâleten yürüttüğü Dâhiliye Nezareti'ndeki görevini bir başkasına devretmesini ve Maliye Nezareti görevini kendisinin yapmasını istemiştir.²⁴⁶ 4 Şubat 1917'de Talat Paşa, Sait Halim Paşa yerine Sadrazam olmuştur.²⁴⁷

²⁴² Toprak, **İttihat Terakki ve Cihan Harbi**, s. 92-93.

²⁴³ Eldem, **a.g.e.**, s. 211.

²⁴⁴ Hasan Babacan, **Mehmed Talât Paşa 1874-1921**, 3. Baskı, TTK, Ankara, 2020, s. 157-158.

²⁴⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 348.

²⁴⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 350-351.

²⁴⁷ BOA, HSD. AFT, nr. 6/29, 4 Şubat 1917.

Cavit Bey, Talat Paşa'nın kabinesinde yer almak istemediğini şu satırlardan anlayabiliyoruz: “*Talat Bey'in kabine teşkilinden imtina' ettiğini de inanmayarak okudum. Talât Bey her kimin için olursa olsun bunu yapacak adam değildir. Bugün kazanamadığımı yarın kazanırım der ve işe başlar.*”²⁴⁸ Fakat hem Talat Paşa hem de Cahit Bey'in ısrarları ve nezaretler arası müdahalelerin olmayacağı teminatının verilmesi üzerine Cavit Bey, 5 Şubat'ta Maliye Nazırlığı görevini kabul etmiştir.²⁴⁹

Cavit Bey, Almanya'dan döndükten sonra siyasi faaliyetlerine devam eder. Amerika'nın Almanya'ya savaş ilanı Osmanlı Devleti'nde de tedirginlik oluşturmuştur. Cavit Bey Amerika Büyükelçisine ziyarette bulunur. Yapılan ziyarette; “*Amerika-Almanya münâsebâtından ve bizim harbe sûret-i iştirakimizden bahsettik. Amerika'nın Almanya ile harbetse bile bize karşı ilan-ı harp etmeyeceğini, pek kuvvetli bir sûrette söyledi. Sonra, bizim harbe sebab-i iştirâkimizi hiç anlamadığını, eğer dâhil olmamış olsaydık memleketin iktisab-ı servet ve zâmân edeceğini söylediği gibi; eğer sulh arzu ederseniz ben buradayım. Cümlesini de gayet manidar bir surette sarf etti ve eğer Almanya'nın sulh yapmak için aleyhinize ne gibi tekliflerde bulunduğunu bilseniz hiç tereddüt etmezsiniz, dedi.*”²⁵⁰ Büyükelçi, yapılan görüşmede Osmanlı Devleti'ne destek çıkacaklarını açıkça belirtmiştir.

2.1.1.5. Talat Paşa Kabinesin'de Cavit Bey'in Çalışmaları

Yeni kabine döneminde, İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde birtakım huzursuzluklar yaşanmıştır. Bunun başlıca sebebi yolsuzluklar ve kanunsuzluklardır. Talat Paşa, sorunu çözmek için 22 Eylül 1917'de cemiyet üyelerini Sultanahmet'te ki konağına toplantı yapmak üzere davet etmiştir²⁵¹. Bu toplantıya Cavit Bey de davetlidir.²⁵² Yapılan toplantıdan ümitli olmayan Cavit Bey “*Hiçbir netice vermeyecek, kafaları değiştirmeyecek olan kararlara kat'ı ümid edenlerden değilim.*” demiştir.²⁵³

²⁴⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 355.

²⁴⁹ BOA, MV, nr. 246/92, 5 Şubat 1917; Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 355.

²⁵⁰ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 361.

²⁵¹ Konak bugün Yerebatan Caddesi ile Alemdar Caddesi'nin kesiştiği yapı adasında yer almaktadır.

²⁵² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi C. III K. IV**, 3. Baskı, Ankara, 1991, s. 343.

²⁵³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 433.

Cavit Bey, hem devletin ekonomik sorunlarını hem de hükümet içindeki yolsuzlukları kökten çözmeye çalıştığından, Maliye Nazırı olduktan sonra oldukça dikkatli bir şekilde görevini yürütmeye çalışmıştır. Bu dönemde Maarif Nazırlığı görevini yürüten Ahmet Şükrü'nün yolsuzluk yaptığını tespit etmiştir. Yine Ahmet Şükrü'nün vekil olarak yönettiği Posta ve Telgraf Nezareti'ne bağlı müdürlüklerde birtakım denetlemelerde bulunmuştur. Bunun üzerine 9 Aralık 1917 tarihinde Ahmet Şükrü istifa etmek zorunda kalmıştır. Cavit Bey hem partisinde hem de devlet içerisinde düzen oturtmaya çalışmıştır.²⁵⁴

Cavit Bey, borçlar ve Osmanlı Bankası'nın durumu, Bağdat demiryolu inşası gibi belli başlı konular hakkında görüşmeler yapmak üzere Almanya'ya gitmiştir. 9 Ocak 1918'de Alman İçişleri Bakanı Karl Helfferich ile görüşmesinde Osmanlı Bankası'nın mevcut durumu ve İtibar-ı Millî Bankası'nın akıbeti ile alakalı olarak, millî bir bankanın sermayesinin yabancıların elinde olmaması gerektiğini, bu sebeple Osmanlı Bankası'nın yerli bir banka olmadığını, İtibar-ı Millî Bankası'nın zamanla devlet bankası durumuna geleceğini anlatmıştır.²⁵⁵

Cavit Bey Almanya'da siyasi faaliyetlerini bitirdikten sonra İstanbul'a geri dönmüştür. Bu sırada Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Rusya arasında 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Kars, Ardahan, Batum, Artvin Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Rusya'ya karşı kazanılan bu zafer büyük bir sevinçle karşılanmış, savaşın sonu olarak görülmüştür.²⁵⁶

Alınan borçların yeterli olmaması ve savaş ihtiyaçlarının karşılanamaması üzerine Cavit Bey 3 Eylül 1918'de yeniden borç talep etmek için Almanya'ya hareket etmiş,²⁵⁷ burada Alman Dışişleri Bakanı ile görüşmüştür. Görüşmeler devam ederken Babiâli'den telgraf gelir. İstanbul'da ekmek krizinin yaşandığı ve acil olarak

²⁵⁴ Bayur, C. III K. IV, s. 341.

²⁵⁵ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 472.

²⁵⁶ Rogan, *a.g.e.*, s. 393.

²⁵⁷ BOA, DH. EUM. SSM, nr. 22/76, 18 Haziran 1918.

70 bin liranın gönderilmesi gerektiği belirtilir.²⁵⁸ Berlin’de Cavit Bey görüşmelere devam ederken Talat Paşa da Almanya’ya gelir. Burada birtakım istişareler yapılır. Cavit Bey Almanya’dan Viyana’ya geçmiştir.

Cavit Bey, 20 Eylül’de İstanbul’a döner, bu defa faizsiz 45 milyon lira borç alınmıştır.²⁵⁹ Borç alındıktan kısa bir süre sonra savaş bitmiştir. İstanbul’a geldikten sonra 22 Eylül Pazar günü padişah ile görüşür; “*Huzur-ı şahaneye çıktım. Yarım saat kadar kaldım. Esaslı bir şey hakkında Zat-ı Şahane mütalaa sormadı. Hatta istikraz için bile. Umumi şeyler için görüştü. Fakat ne söylemişse iyi, ne fikir beyan etmişse doğru idi. Bu istikrazın sonuncu harp istikrazı olmasını temenni edelim, diyordu. Bu duaya bendenizden ziyade âmin diyecek yoktur, dedim. Bir şehir bir ben cevabını verdim. Memleketin imara olan ihtiyacından, ba’dema yapacağımız istikrazların bu yolda sarfolunması lüzumundan, bunların memlekete te’min edecekleri fevaidden bahseyledi.*”²⁶⁰

2.1.1.6. I. Dünya Savaşı’nın Sonu ve Talat Paşa’nın İstifası

1918 yılı itibarıyla savaşın seyri tamamen değişmiştir. Bulgarlar barış yapmak için hazırlık çalışmalarını başlamış, kısa bir süre sonra 14 Eylül’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İtilaf Devletleri’ne barış teklifinde bulunmuştur. 26 Eylül’de Bulgaristan savaştan çekilmiş ve Selanik’te 29 Eylül’de bir anlaşma imzalamıştır. Aynı dönemde Almanya da barış görüşmeleri için hazırlıklara başlamıştır.²⁶¹ Savaş tam anlamıyla Osmanlı Devleti’nin aleyhine olacak şekilde değişmiştir. Bu minvalde Talat Paşa, dörtlü ittifakın ortak bir şekilde barış görüşmelerinde bulunması gerektiğini düşünmektedir. Berlin’e müzakereleri görüşmek üzere gitmişse de İtilaf Devletleri barış görüşmelerini reddetmiştir. Talat Paşa tren ile dönüşünde Sofya istasyonunda Çar Ferdinand ile görüşmek için mola verdiğiğinde randevusunun iptal edildiğini öğrenmiştir. Burada Başbakan Aleksandr Malinov ile görüşebilmiştir. Bulgarların savaştan çekildiğini öğrendiğinde yapılacak

²⁵⁸ Ahmad, **a.g.e.**, s. 203.

²⁵⁹ Ahmad, **a.g.e.**, s. 207.

²⁶⁰ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 559-560.

²⁶¹ Karal, **a.g.e.**, s. 557.

bir şey kalmadığını anlamış ve 27 Eylül'de İstanbul'a dönmüştür.²⁶² Savaşın yenilgisini kabul eden İttifak Devletleri tek tek savaştan çekilme hazırlığına başlamışlardır.

İttifak Devletleri arasında yaşanan ayrışmalar sonrası fatura Talat Paşa Hükûmeti'ne kesilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson ile mütareke görüşmelerinin yapılması üzerine sorunlar daha da büyümüş,²⁶³ ülke iç siyasette yorulmuş, hükümetin nüfuzu kalmamış, askerin durumu daha da kötüye gitmiş, hazine her geçen gün açık vermeye başlamış, ülke yapılan çalışmalara rağmen iktisadî anlamda çökmüştür.²⁶⁴ Talat Paşa birbiri ardı sıra görüşmeler yapmış, sorunların yolsuzluk, kanunsuzluk, liyakatsizlik ve kurumların işlevini kaybetmesi ile ilgili olduğu kanaatine varmıştır.

Savaşın ağır yenilgisinden çıkan İttihat ve Terakki yeni bir hükûmetin kurulmasını istiyordu. Talat Paşa Kabinesi'nde anlaşmanın imzalanması hususunda bir birlik sağlanmamış,²⁶⁵ Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya ve Avusturya ağır bir anlaşmayı çoktan imzalamışlardı. Bu sebeple yapılan baskıları kaldıramayan kabine 8 Ekim 1918 tarihinde istifa etmiştir.²⁶⁶

2.1.1.7. Ahmet İzzet Paşa Kabinesi

Cavit Bey, hükûmetin istifasından sonra 10 Ekim 1918'de meclisin açıldığı gün hastalığı münasebetiyle Büyükkada'daki evinden ayrılamamış, açılışa katılamamıştı.²⁶⁷ Ancak Maliye Nazırlığı görevini yeni kabinede de sürdürecekti.²⁶⁸ Talat Paşa istifasını sunmadan önce Vahidettin Han'a Cavit Bey ve kabinedeki birkaç kişinin kalmasını şart koşmuştur. Ahmet İzzet Paşa da kabineyi kurarken

²⁶² Ahmad, **a.g.e.**, s. 207-208.

²⁶³ M. Şükrü Hanioglu, "Talat Paşa", **DİA**, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 503.

²⁶⁴ Bayur, **C. III K. IV**, s. 702.

²⁶⁵ Babacan, **a.g.e.**, s. 200-201.

²⁶⁶ Bayur, **C. III K. IV**, s. 702-704.

²⁶⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 573.

²⁶⁸ BOA, HR. SFR. 04, nr. 562/129, 15 Ekim 1918.

sorun oluşturmamıştır. 14 Ekim 1918’de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti’ndeki bu görevi onun son Maliye Nazırlığı olacaktır.²⁶⁹

19 Ekim 1918’de Hükümet programı okundu. Programın bir bölümünde hükümet, Wilson Prensiplerini benimseyeceğini, buna uygun hareket edeceğini belirtiyordu: “Mösyö “Wilson’un” “Washington” mezarında irad eylediği nutukta dermiyan olunan arazi, hâkimiyet-i milliyeye, münasebat-ı siyasiye, itilafat-ı iktisadîye mesailinin kendi nüfuz-ı hariciyelerini veya rüçhan-ı siyasiyelerini temin etmek isteyen milel ve akvamın menfaatleri esasına nazaran değil, doğrudan doğruya alakadar olan kavim tarafından serbestçe kabul olunacak hâl ve tasviyesi düsturuna tamamen taraftarız.”²⁷⁰

Program okunduktan sonra Cavit Bey, devletin ekonomik durumunu değerlendirmiş, sıkıntılar üzerine durmuştur. Bunlar; savaş masraflarını karşılamak için Alman hazine tahvilleri karşılığı olarak Almanya’da kâğıt para basımının başlaması, gümrük, ağnam, aşar gelirlerinin düşmesi, devletin mecburi harcamaları için gerekli olan paranın ülke kaynaklarından temin edilmesinin mümkün olmadığı, hazinede kendisinin bakanlığı zamanında ihtiyaç durumu için koruduğu 14 milyon liralık kâğıt paradan başka para kalmadığı üzerinedir.²⁷¹ Konuşmasının devamında Enver Paşa’ya sitem eder: “Birkaç gün sonra Halep’i, Adana’yı, belki ötede Musul’u işgal edecekler; bu tarafta belki İstanbul’a, Boğazlar’a, İzmir’e hücum eyleyecekler. Bizim ise bu cihetle nihayet 6-7 bin kişimiz var. Bir avuç eşkiya ile bile memleketin istila edilebileceği hale geldik. Ayda dört buçuk milyon lirayı yetmiş bin silah-endaz için sarf ediyoruz. Enver Paşa’nın en büyük kabahati arkadaşlarını bu ahvalden hiçbir zaman haberdar etmeyişi olmuştur. Eğer beş altı ay evvel böyle müşkil bir mevkide olduğumuzu söylemiş olsaydı tabii çare düşünülür ve o zaman muvafık bir sulh-i münferit yapılırdı. Herşeyi sakladı; yalnız Almanlara rabt-ı kalp ve ümit ederek hem kendisini avuttu, hem de memleketi bu hale getirdi.”²⁷²

²⁶⁹ Babacan, **a.g.e.**, s. 201.

²⁷⁰ Güneş, **a.g.e.**, s. 219.

²⁷¹ Orbay, **Cehennem Değirmeni I**, s. 57.

²⁷² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 580.

Cavit Bey, savaşın kaybedilmesinden dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kaldırılması gerektiğini düşünüyordu. Bu konuyu Talat Paşa'ya açmış; cemiyetin dağıtılmasından, firkanın kısımlara ayrılmasından ve İttihat ve Terakki isminin kaldırılmasının gerekliliğinden bahsetmiştir.²⁷³

22 Ekim 1918 Salı günü İkdâm gazetesi yazarlarından Cemal Nuri, Cavit Bey'i kâğıt paranın basılması, istikrarsızlık, devletin borç batağına girmesi gibi hususlarda suçlamıştır. Cavit Bey, bunun kabinede görev almasına, bazı tarafların bu durumu çekemedikleri için kendisine saldırdıklarına bağlamaktaydı.²⁷⁴ Aynı zamanda cemiyetin kapatılması ile alakalı çalışmalar yapılmaktadır. Kongre toplanarak dağıtılma hususunda fikir ayrılıkları çıkmıştır. Ertesi gün de Sabah gazetesinde Hayri Bey'in Cavit Bey'i eleştiren yazısı yayınlanır. Cavit Bey şu şekilde tepki verir; *“Şu harbin aleyhinde tezahürü aleni yapan, bütün memlekette benden başka ancak birkaç kişi varken, hükümetten çekilmiş, iki sene hatta Meclis-i Mebusan'a ayak basmamış; iki sene sonra Hükümet'e girmek zarureti karşısında kalınca pek çok yanlışlıkları, hataları, fenalıkları, menetmeye muktedir olmuş iken o zaman zaferleri alkışlayanlar, lakayt ve seyirci kalanlar bugün bize tariz ediyorlar. Ve nankörçesine tarih yazıyorlar.”*²⁷⁵ Fethi (Okyar) Bey, Meclis'te divan-ı harp kararnamesine göre bu gazetelerin kapatılmasını istemiş, fakat konu ile alakalı çalışma yapılmamıştır.

İngilizler de ittihatchıların savaşa girilmesinde sorumlu oldukları için varlığından rahatsız olmuş, bu konuda baskı uygulamıştır. Sultan Vahidettin İzzet Paşa'nın istifasını ve yerine Damat Ferit Paşa'nın geçmesini istemiştir. Görüşmede İzzet Paşa karşı çıksa da padişah kararından dönmemiştir.²⁷⁶

²⁷³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 586.

²⁷⁴ Cemal Nuri, “Yiyecek İşleri”, **İkdâm**, 22 Ekim 1918, nr. 7792, s. 1.

²⁷⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 589.

²⁷⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 590-591.

2.2. Mondros Mütarekesi Dönemi Faaliyetleri

2.2.1. Mondros Mütarekesi Görüşmeleri

İzzet Paşa Kabinesine baskılar devam ederken anlaşma için uygun ortam olarak Midilli Adası seçilmişti. Savaşı hatırlayacak olursak, Osmanlı Devleti'nin lehine ilerlememiş, cephelerde yaşanan başarısızlık geri çekilmelere sebep olmuştu. Savaşı bitiren antlaşmalar imzalanırken (Almanya ile Versailles, Avusturya ile Saint Germain, Bulgaristan ile Nevelly, Macaristan ile Trianon Barış Antlaşması)²⁷⁷ Osmanlı Devleti ile henüz antlaşmanın imzalanmaması İtilaf Devletlerini rahatsız etmiş, Osmanlı üzerinde baskı oluşturmaya başlamışlardır. Yenik devletler arasında yer alan Osmanlı Devleti de yeni bir savaş çıkmasını engelleyici hükümler içeren Wilson İlkeleri'ne umut bağlamaktaydı.

Barış görüşmeleri için 27 Ekim tarihinde taraflar Midilli Adası'nın Mondros Limanı'nda toplanmışlardır. İtilaf Devletlerini temsilen Britanyalı Komutan Amiral Calthorpe bulunmaktaydı.²⁷⁸ Osmanlı Devleti'nin temsilcisi Bahriye Nazırı Rauf Bey'dir. Osmanlı Devleti yenilmiş olmasına rağmen, pazarlık yapmak istemişti. Ağır şartlar arasında aşağıdaki maddeler yer almaktaydı:

- “1- Boğazlar açılacak. İstihkâmlar İ'tilâf kuvvetleri tarafından işgâl olunacak.
- 2- Akdeniz Boğazı torpiller ve sâireden tathîr. Bu husûsta kendilerine muâvenet. Haritalar teslim.
- 3- Karadeniz Boğazı hakkında kezâ.
- 4- İ'tilâf üserâ-yı harbiyesiyle Ermeni üserâsı ve mevkûfîni İstanbul'a celp edilerek bila kayd ü şart teslim.
- 5- Askerin terhisi. Yalnız hudutların emniyeti ve asayîşi için bir miktar nuhâfaza olunacak.
- 6- Bil-umûm sefâin-i harbiye enterne.

²⁷⁷ Armaoğlu, a.g.e., s. 145-148.

²⁷⁸ Rogan, a.g.e., s. 418-419.

7- Mühim sevkulceyşî nokâtı i'tilâf kuvvetleri tarafından işgâl idicekleridir.

8- El yevm Osmanlı işgali altında bulunan liman ve demiryolu mahâlleri i'tilâf sefaininin istifâsine küşâdı. İtilâf ile hâl-i harpde bulunanlara sed.

9- İstanbul'un i'tilaf kuva-i bahrîyesi için üss-î bahri olarak ve Osmanlı limanlarında bulunan teknil tersanelerin ta'mirât icrâ edilebilmesi için istimali.

10- Toros tünellerinin işgâli.

...

19- Alman ve Avusturya bahrî, berrî ve sivil me'mûrîn ve tebaasının en yakın İngiliz ve müttefikleri kumandanlarına teslimi.

...

24- A- Ermeni vilâyât-ı sottesinde iğtişâş vukû'unda mezkûr vilayetlerin i'tilâf kuvvetleri tarafından işgâli hakkında mahfûziyeti.

B- Yedinci onuncu ve on beşinci maddelere ilaveten Sis, Haçin, Zeytun ve Ayıntab'ın işgâli.²⁷⁹

Cavit Bey anlaşma maddelerini incelemiş, üzerinde teker teker durmuş özellikle yedinci, dokuzuncu ve yirmi dördüncü maddelere dikkat çekmiştir. Yedinci madde müzakeresinde maddenin açıklamasını istemiş ve İstanbul'u her durumda istisna edilmesi gerektiğini söylemiştir. Dokuzuncu maddede İstanbul'un işgalden muaf tutulması şartı ile anlaşma masasına oturulduğunu belirterek maddenin tekrar düzenlenmesini istemiştir. Yirmi dördüncü madde içinde İngilizlerin bölgeyi kontrol etmek için bulunabileceğini fakat müzakere döneminde böyle bir şeyin gerçekleşmesinin bölge halkına zarar vereceğini belirtmiştir.²⁸⁰

On dokuzuncu maddede yer alan Alman ve Avusturya askerlerinin ve vatandaşlarının yalnızca ülkelerine gönderilmesi ve İtilaf Devletlerine verilmesi hususuna da karşı çıkmış fakat İngilizler tarafından bu teklifleri kabul edilmemiştir.

²⁷⁹ BOA, HR. SYS, nr. 2563/2, 27 Ekim 1918, s. 1-2.

²⁸⁰ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 598.

Ancak Rauf Bey'in bu madde ile ilgili olarak “*bizim topraklarımızda bulunan hiç kimseyi başka bir ülkeye teslim edemeyiz*” diyerek şiddetle karşı çıkması üzerine düzenlenen madde, Alman ve Avusturya askerleri ve sivilleri bir ay içerisinde Osmanlı topraklarını terk etmesi kararı ile değiştirilmiştir.²⁸¹

Müzakerelerden sonra Rauf Bey ve Amiral Calthorpe Mondros Mütarekesi'ni 30 Ekim 1918'de imzalamışlardır.²⁸² Osmanlı Devleti'ni fiilen sona erdiren bu antlaşma uyarınca, Başkan Wilson'ın Prensipleri gereği, Türkler çoğunlukta olduğu yerlerde yaşayacaklardı.

Cavit Bey, devleti zor şartlara bağlayan antlaşma maddelerinin değiştirilmesine gayret etse de mağlup bir devletin mensubu olarak pek çok yaptırımını kabul etmek zorunda kalmıştır. İmzaların atılması ile İttihatçılar ülkeyi terk etmeye başlamıştır. İlk firar haberi sadrazama bu konuda mektup yazan Cemal Paşa'dan gelmiştir. Firarlar kamuoyunda hükûmeti zedelemekle birlikte halk nazarında da güvensizlik oluşturmuştur.²⁸³ Birinci derece sorumluların yurdu terk etmesi ve geriye kalanların da hapse atılması kararı ile 2 Kasım'da Enver Paşa'nın Kafkasya'ya gittiği, Talat Paşa'nın Alman Torpidosu ile firar ettiği haberleri alınmıştır.²⁸⁴

Cavit Bey, Talat Paşa'dan gelen “*Memlekette ecnebi nüfuz ve tesiri hükümler olacağı bir sırada burada bulunmayı münasib görmediği...*”²⁸⁵, yanına cüzi miktarda para alıp ülkeyi terk edeceğine ilişkin mektuba cevaben böyle bir havada gitmenin münasip olmadığını söylese de bir süre sonra Talat Paşa'nın çoktan yurt dışına kaçtığını öğrenmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinin yurt dışına kaçması üzerine 11 Kasım 1918'de cemiyet tasfiye edilmiş ve yerine Teceddüt Fırkası kurulmuştur. Eski Merkez-i Umumi ile Meclis-i Umumi azalarının ve bu beyanda

²⁸¹ Orbay, *Cehennem Değirmeni I*, s. 115-121.

²⁸² Eroğlu, *a.g.e.*, s. 91.

²⁸³ Süleyman Kocabaş, *T.C. Devleti Tarihi I Mütareke Dönemi ve Millî Mücadele 1918-1923*, 1. Baskı, Vatan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 85-86; Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 603-604.

²⁸⁴ Babacan, *a.g.e.*, s. 208-209.

²⁸⁵ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 606.

yeni fırka ile bir alakalarının kalmadığına karar verilmiştir.²⁸⁶ Cavit Bey bu dönemde Teceddüt Fırkası'na üye olmamasına ve herhangi bir faaliyetine katılmamasına rağmen olmadığı firkadan ihraç edilmiştir.²⁸⁷

Gazeteler gün geçtikçe muhaliflik dozunu abartmış, Hüseyin Cahit ve Cavit Bey'in kaçtığına dair asılsız haberler yayınlanmış, hatta artık meclisin bir hükmünün olmadığı dahi yazılmıştır.²⁸⁸

2.2.2. Cavit Bey'in Kabineden İstifası

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup üst düzey yöneticilerin yurtdışına firar etmelerinden sonra devlet yönetiminde huzursuzluklar yaşanmıştır. Hükûmetin başında bulunan İzzet Paşa 8 Kasım'da meclisi toplama kararı almış, Cavit Bey'in de davet edildiği bu toplantıda kabinenin istifası tartışılmıştır.²⁸⁹

Evrak Nazırlığı görevini yürüten Abdurrahman Bey, Sultan Vahidettin ile görüşmesinde Cavit Bey'in kabineden istifasının istendiğini söylemiş, Cavit Bey, bu talebe anlam verememiştir. Bu kararın alınmasında Cavit Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeliği büyük önem arz etmektedir. İzzet Paşa, Cavit Bey'in tebdiline karar vermiş,²⁹⁰ böylece meselenin kapatılacağını düşünmüştür. Ayan Meclisi Reisi Ahmet Rıza, padişah ile görüşmesinde güçlü bir kabine istediğini dile getirmiş, bu baskılar üzerine İzzet Paşa istifa kararı almıştır.²⁹¹ Bu karardan memnun kalan Cavit Bey, İzzet Paşa'nın istifa yazısını kaleme almıştır. Metinde padişahın hükûmetin içerisinde değişiklik yapmak istemesinin, yemin edilen Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğu ibaresinin eklenmesi Vahidettin Han'ı rahatsız etmiştir. İzzet Paşa görevden çekilince, Tevfik Paşa kabinesi 11 Kasım'da kurulmuştur.²⁹² Böylelikle Cavit Bey'in kabinedeki görevi son bulmuştur.

²⁸⁶ Yalman, *a.g.e.*, s. 312-313.

²⁸⁷ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 607.

²⁸⁸ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 608-609.

²⁸⁹ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 610.

²⁹⁰ Kocabaş, *a.g.e.*, s. 113-114; Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 611-613.

²⁹¹ Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953, s. 30.

²⁹² Bayur, *C. III K. IV*, s. 784-785.

Cavit Bey, Maliye Nezareti'ne giderek alınan borçların taksitleriyle ilgili ödeme talimatı vermiş ve devletin kasasında zor günler için nakit ayırdığından dolayı ilk defa borcunu öderken para sıkıntısı yaşamadığını belirtmiştir.²⁹³

Yeni kabinenin kurulmasından iki gün sonra İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal etmiştir (13 Kasım 1918).²⁹⁴

2.2.3. İstanbul'un İşgali ve Cavit Bey'in Siyasi Görüşmeleri

Cavit Bey, 15 Kasım 1918 tarihinde İngiliz Times gazetesi muhabiri Mösyö Allo ile yaptığı röportajda, kendisine Cihan Harbi'ne girildiğinde kabinedeki görevinden istifa etmesinin büyük bir yankı oluşturduğunu fakat bir süre sonra tekrar kabinde yer almasının tersine bir etki yarattığı söylemiştir. Cavit Bey, memleketin sıkıntılı günlerinde görevde olmasa da malî konularda destek olduğunu, Talat Paşa'nın Maliye Nazırı olduğu dönemde karar almadan önce kendisine danıştığını anlatmıştır. Devletin ekonomik sorunlarını çözmek maksadıyla tekrar göreve geldiğini, Alman yanlısı olmamasına rağmen neredeyse tüm taleplerinin yerine getirildiğini ve karşı tarafa hiçbir şekilde taviz verilmediğini açıkça söylemiştir. Osmanlı Devleti'nin harbe girmesi ile savaşın iki sene uzadığı sözüne karşılık Cavit Bey, asıl sorumlunun İtilaf Devletleri olduğunu belirterek harbin ilk zamanında elçilerin taraf oldukları konularda net bir duruş sergilememelerini eleştirmiş, harbin uzamasını bu sebebe bağlamıştır. Görüşmenin devamında, Enver ve Talat Paşaların artık siyasete giremeyeceklerinden bahsetmiştir.²⁹⁵

Londra merkezli *Morning Post* Muhabiri Mösyö Folley, memleketin durumu hakkında görüşme yapmak üzere Cavit Bey'den randevu alır. 23 Kasım'da gerçekleşen röportajda Ermeni meselesi hakkında sorular yöneltilir. Konu hakkında Almanların dahli olup olmadığı, devletin herhangi bir yerinde hareketlilik çıkıp çıkmayacağı öğrenilmek istenir. Cavit Bey böyle bir girişimin olmadığını söylese de Folley buna inanmak istememiştir. Teceddüt Fırkası'nın mevcut durumu ve malî gelirini nereden sağladığı sorgulandığında; Cavit Bey İttihat ve Terakki Fırkası'ndan

²⁹³ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 616.

²⁹⁴ Kemal Beydilli, "Ahmed Tevfik Paşa", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 139.

²⁹⁵ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 620-621.

yaklaşık yüz elli bin liranın devredildiğini belirtir. Bir diğer soru İngilizlerin sömürgesi altına girmeyi düşünüp düşünmedikleri üzerinedir. Cavit Bey söz konusu durumun kabul edilmeyeceğini belirterek görüşmeyi sonlandırmıştır.²⁹⁶

Diğer yandan Cihan Harbi'nden sorumlu tutulan Sait Halim ve Talat Paşa kabinelerinde görev alanların Divan-ı Aliye'de yargılanması kararı alınmıştır. Talat Paşa ve arkadaşları karar alınmadan önce ülkeyi ettiklerinden yargılamadan kurtulmuştur. Cavit Bey, 24-26 Kasım'da yapılan sorgulamalarda Harp döneminde kabinede yer aldığı için savaş dönemi hakkında ifade vermiştir.²⁹⁷ Cavit Bey'e Seferberliğin ilan edilmesi ile başlayan süreçten harbin sonuna kadar içerisinde yer aldığı ve bilgisi olduğu tüm konular sorulmuştur.²⁹⁸ Kendisi harp öncesi ve sonrası siyasi faaliyetlerini geniş bir şekilde izah etmiştir.

11 Aralık 1918 yılında Saruhan Mebusu Sabri Bey'le görüşen Cavit Bey, Teceddüt Fırkası'nın amaçlarını ve Ahmet Tevfik Paşa Kabinesi'ne güvenoyu verme hususunda ne düşündüklerini öğrenmek istemiştir. Sabri Bey Dâhiliye Nazırlığı'na Canbolad'ı, Maliye Nazırlığı'na Cavit Bey'i uygun gördüğünü belirtirken Harbiye Nezareti için Mustafa Kemal Paşa'nın adı zikredilmiştir.²⁹⁹

Tevfik Paşa, padişahla olan görüşmesinde yaşanan olayları, kabinenin sıkıntılarını anlatmış ve herhangi bir tasfiye yapılmaması hususunda ısrarcı olmuştur. Ardından Ahmet Rıza'nın padişah ile görüşmesi üzerine meclisin feshine karar vermiş ve kararın sadrazama bildirilmesini söylemiştir. Yaşanan gelişmelerden sonra Cavit Bey meclise gitmiş, Reşit Paşa kabine üzerine atılan suçlamaları cevaplarken Dâhiliye Nazırı söz almadan kürsüye çıkarak fesih kararını okumuştur. 20 Aralık Tarihinde Tevfik Paşa Kabinesi düşmüştür.³⁰⁰

Diğer taraftan Cavit Bey ile İzzet Paşa, Amerika-Türkiye arasında bir dostluk tesisi için girişimde bulunsa da bu teşebbüs yarım kalmıştır.³⁰¹ Görüşmeler yapmak

²⁹⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 627-628.

²⁹⁷ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 95.

²⁹⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 628-629.

²⁹⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 636.

³⁰⁰ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 640.

³⁰¹ Sonyel, **Azınlıkların Rolü**, s. 509.

üzere Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı Devleti'nin Hahambaşı Haim Nohun Amerika'ya gönderilmiş İzzet Paşa Hükûmeti'nin düşmesi ile Hollanda'nın Lahey şehrine kadar giden Hahambaşı Haim Nahum 7 Mart 1919'da İstanbul'a geri dönmüştür.³⁰²

Hahambaşının Amerika'ya gönderilmesi âtil kalsa da 15 Ocak 1919'da Amerikalı siyasi temsilci Mister Hen, Cavit Bey ile görüşme talebinde bulunmuştur. Cavit Bey bu dönemde ülkenin siyasi durumu ve atmosferini politikacılar ve gazeteciler ile yaptığı grüşmelerde sık sık dile getirmiştir. Cavit Bey bu görüşme talebine de olumlu yanıt vermiştir. Bu sırada İstanbul'da henüz kurulmuş olan Wilson Prensipleri Cemiyeti³⁰³ 5-10 kişiden oluşmaktadır. Ancak ülkede Wilson Prensipleri'ne bir eğilim olup olmadığı hususunda konuşmak için erken olduğundan Cavit Bey konuşmada özellikle Türklerin istiklaline düşkün olduğunu ve bu konuda Amerika'nın Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmasıyla herkesin memnun olacağını, ayrıca hızlı karar verilmesi halinde faydalı sonuçlar alınacağını düşündüğünü dile getirmiştir. Zira İngiltere siyasi arenada güçlü olmak için kendisine yakın bir parti aramakta, Fransa da Osmanlı'nın iktisadî kaynaklarını yönetmeye isteklidir. Cavit Bey Fransa'nın, elinde yeterli sermaye bulunmadığından, Amerika'dan yardım isteyeceğini düşündüğünü, Amerika'nın bu konuda doğrudan sermaye yardımında bulunmasının daha doğru olacağını anlatır. İkna olan Mister Hen Osmanlı Devleti'nin imarına Amerika'dan çok sayıda talep geleceğini söylemiştir.³⁰⁴ Cavit Bey'in, Osmanlı Devleti'nin dış politikada yalnız kalmasının önüne geçme girişimi olumlu sonuçlanmıştır.

³⁰² Silvyo Ovadya, "Nohan Haim", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. VI, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 27-28; Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 711.

³⁰³ Aralık 1918'de Halide Edip ve Gazeteci Ahmet Emin başta olmak üzere İstanbul'da bulunan aydın akademisyen kesim tarafından "Wilson İlkeleri Cemiyeti" kurulmuştur. Bk. Salahi Ramadan Sonyel, **Kaygılı Yıllar**, 1. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 20.

Amerika Başkanı Wilson'ın yayınladığı 14 madde içinde özellikle 12. maddeye önem vermişlerdir. Bu madde: "Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine tartışmasız bir egemenlik sağlanacak; ancak şu anda Türk boyunduruğuna tabi olan diğer milletlere, mutlak varlık güvenliği, özerk ve engelsiz bir gelişmenin tam olasılığı garanti edilmelidir; Çanakkale Boğazı, uluslararası garantilerin koruması altında tüm ulusların ticaret gemilerinin serbest geçişine açık kalmalıdır. Bk. BOA, HR. SYS, nr. 2973/3, 8 Ocak 1918, s. 4.

³⁰⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 652-653.

Amerika Temsilcisi ile gerçekleştirilen görüşmenin konuları arasında Ermenistan'ın durumu da vardır. Cavit Bey, büyük Ermenistan iddiasının devam etmesinin, yeni bir savaş çıkması gibi, nazik bir çizgide bulunduğu buna çözüm için Kafkasya'dan ve Osmanlı topraklarından bir kısım toprakların verilmesinin makul olduğunu, Mister Hen büyük Ermenistan'ın kurulmasının imkânsız olduğunu bahsetmiştir.³⁰⁵

İşgal sırasında, İngilizlerin harp ile alakası olanları yargılamak, yurt dışına firarlarını engellemek istedikleri görülmüş, bu maksatla 30 Ocak sabahı Hüseyin Cahit Bey sabaha karşı İngilizlerin emri ile tutuklanma kararı alınmıştır.³⁰⁶ Haberi alan Cavit Bey, Hüseyin Cahit'i kurtarmak için hükümet ile görüşmeler yapmış, İngilizler tarafından alınan bu kararın, Eski Şura-yı Devlet Reisi Reşit Paşa'nın firarı sonrası, asayiş kontrol altına almak için verilmiş olduğunu öğrenmiştir. Cavit Bey, Hüseyin Cahit'in suçsuz olduğunu kanıtlamaya çalışsa da başarılı olamaz mahkemeye çıkana kadar tutuklu kalmasına karar verilmiştir.³⁰⁷

İngilizler İtibar-ı Millî Bankası'na da bir denetçi atamışlardır. Kontrolör Thomson piyasalarda herhangi bir buhran yaşanmasına karşın bankayı kontrol edeceklerini Cavit Bey'e bildirmiştir. Söz konusu girişimin, yapılmak istenenin dışında bir algı oluşturacağını, tedirgin olan vatandaşın bankadan parasını çekeceğini düşünen Cavit Bey, bir buçuk sene boyunca hizmet veren bankanın itibarının zedeleneyeceğini, hükümetin kontrol etmediği bankanın İngilizler tarafından kontrol edilmesinin ciddi zararlar vereceğini düşünmektedir. Thomson, bu konuda İngiliz yetkililerle konuşacağını söylese de dönüş olmaz.³⁰⁸

Bankada bir denetçinin bulunması ilk İzmir şubesinde probleme sebep olmuştur. Bölge halkı bankada bulunan paralarını çekmeye başlayınca ciddi bir kriz ortaya çıkmış, nakit sıkışıklığı sebebiyle şube müdürü yüz bin lira para istemiştir. Bankanın kurucusu Cavit Bey, Maliye Nazırlığından yüz bin lira borç talep etse de

³⁰⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 653.

³⁰⁶ Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 258-259.

³⁰⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 668.

³⁰⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 669.

yolsuzluk ihtimali nedeniyle reddedilmiştir. Red cevabının sebebi Cavit Bey'i hayli şaşırtmış, banka zor duruma düşmüştür.³⁰⁹

İngiliz ve Fransızlar, işgal döneminde yönetimi kademeli bir şekilde ele geçirmişlerdir. 8 Şubat 1919'da İstanbul'a giren Fransız General Franchet d'Essprey'in³¹⁰ şehre gelişi muzaffer bir kumandan gibidir.³¹¹

Savaşın evvel kapitülasyonların kaldırılması için uğraşan Cavit Bey, bu defa İtilaf devletlerinden gelen, 1914 tarihinden beri kapitülasyonlara karşı çıkan yayın ve mecmualara izin verilmemesi ve yabancı vatandaşların herhangi bir şekilde vergi tahsil edilmeyeceğine ilişkin hükûmetin uyarıldığı yazıda “*Mütarekeden beri vurulan en müthiş darbe*” olduğunu söylemiştir. Adli kapitülasyonlara şimdi de iktisadî kapitülasyonların eklenmesinin en büyük müsebbibi iktidarın güçsüz olmasıdır.³¹²

Harp suçlularını içeren bir liste hazırlayan Franchet d'Essprey bunu saray ve Tevfik Paşa'ya vermiştir. Cavit Bey'e göre keyfi hazırlanan bu listede, kendi ismini padişah ya da hükûmet yetkilileri sildirmişti. Cavit Bey İngiliz ve Fransızların kendisi hakkında ne düşündüklerini bilmese de gündeme gelen/getirilen İngilizlerin himayesi hususundaki tavrı çok nettir. Morning Post muhabiri Yoli ile yaptığı röportajın sonunda muhabir İngilizlerin himayesini ister misiniz diye sorduğunda Cavit Bey böyle bir durumu ülkeden kimsenin istemeyeceği olmuştur.³¹³

Cihan Harbi ile alakalı suçluların tespiti ile ilgili çalışmalar devam ederken Osmanlı bankalarının denetimi de sürmektedir. İtibar-ı Millî Bankası'nın İttihat ve

³⁰⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 671.

³¹⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 33.

³¹¹ Cavit Bey, generalin gelişini şu şekilde aktarır: “*Ancak surları etrafında ordular mahvederek şehre girebilen galip ve fatih bir komutanın yapabileceği bir debdebe. Evvelki bir iki günlük ikametinden ne kadar atif bir kumandan ve iptidai bir insan olduğunu kadınlara geçmiş hükûmetlerin seyyiâtından ve bu seyyiâtın cezasını çekeceklerinden bahsetmesiyle gösteren bu müteazzım kumandan mağlup bir memlekete ve millete hiçbir lüzum ve siyasete müstenid olmayacak, bu hakareti ederken ihtimal ki, bu suretle mensub olduğu milletin namını yükselteceğini, nüfuz ve kuvvetini göstereceğini zannetmiştir. Sokaklarda evlerin damlarına kadar yükselen mütecessis insan kütleleri kendisine bu katlettiği topraklara sehavet ve şeref getirdiğini söylemeye giden nankörlerin sözleri bu zannını te'yid etmiş de olabilir fakat binlerce kalpler de bu kibir ve nuhûset meşheri önünde adalet-i ilahiye temennisiyle çarpmıştır.*” Bk. Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 680.

³¹² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 689.

³¹³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 693-695.

Terakki Cemiyeti'nin yardım ve teşebbüsü ile kurulmadığını, Osmanlı Bankası'na destek çıkması maksadı ile kurulduğunu İngiliz müfettiş Gayteral'e anlatan Cavit Bey asıl amacın bankayı İngiltere'ye bağlamak olduğunu biliyordu. Oysa savaş kazanılsaydı İtibar-ı Millî Bankası, Osmanlı Bankası'nın yerini alacaktı. Şimdi ise Almanlarla yapılamayan itifak, İngiltere ve Fransa ile yapılmak zorunda kalınmıştır.³¹⁴

Gayteral, Cavit Bey'e Dikson'dan bahsederek görüşmelerini salık verdi. Söz konusu şahıs Londra'dan geliyor, şarkta bulunan finans kuruluşları ile ilgileniyordu. Geyteral, Türkiye'de banka satın almaktansa müşterisi bulunan İtibar-ı Millî Bankası'yla iş yapmayı teklif etmiştir.³¹⁵

Fransızlar barış müzakerelerinde Cavit Bey'in bulunmasını istemiyordu. Ahmet Rıza'nın, Cavit Bey'i bu süreçte görevlendireceğini öğrenen Fransız Temsilci Ledoux, Fransa'dan alınan borçlarla harbe girildiğinden Fransız Başbakanı Clemenceau'nun, Cavit Bey'i bu komisyonda görmek istemediğini söyler.³¹⁶ Bahsi geçen borçlanma Osmanlı Devleti'nin harbe girmeden kısa bir süre önce 9 Mayıs 1914'te Cavit Bey'in Fransız Hükûmetinin onayıyla aldığı borçtur.

Söz konusu gelişmelerden Cavit Bey'i haberdar eden Ahmet Rıza, Mâbeyn Başkâtibi Ali Fuat (Türkgeldi)'nin düşüncelerini de anlatmıştır. Ahmet Rıza, sadarete gelmesi durumunda Maliye Nezareti'ne Cavit Bey'i getirmeyi düşündüğünü söylediğinde "*onu nasıl yapabileceksiniz? Aleyhine pek büyük cereyân var*" diyen Ali Fuat Bey, aslında Maliye Nazırı olduğu dönemde Cavit Bey'i ilk tebrik edenlerden ve saygılarını sunanlardan biri olmuştu.³¹⁷ Cihan Harbinin kaybedilmesi siyasi iklimi değiştirmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti gücünü kaybetmiş, Cavit Bey değişen bu süreçte siyasi gerçekler ile yüzleşmiştir.

³¹⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 695-696.

³¹⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 696.

³¹⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 706.

³¹⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 706.

III. BÖLÜM

FİRAR DÖNEMİ VE İDAM EDİLMESİ

3.1. Yurt Dışı Faaliyetleri

3.1.1. Cavit Bey'in İstanbul'da Saklanması

4 Mart tarihinde baskılar sonucu istifa eden Tevfik Paşa Kabinesi'nin yerine aynı tarihte Damat Ferit Paşa Hükûmeti kurulmuştur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyelerinden oluşan kabinenin ilk icraatı divan-ı harbin kurulmasını sağlamak olmuştur. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup sadrazam, nazır, subay gibi cemiyet içerisinde yetkili bulunan kişiler tutuklanacaktır.³¹⁸

Divan-ı harb 8 Mart 1919 tarihinde kurulmuş, ertesi gün hapisanede bulunan İttihatçıların sürgün edilecekleri, henüz tutuklanmayanların ise tutuklanacağı haberi yayılmaya başlamış ve o akşam Cavit Bey'i tanımadığı bir kişi telefonla arayarak; “-Orası neresi? -Cavit Bey'in evi. -Cavit Beyefendi evdeler mi? –Buradayım. -Teşekkür ederim efendim. Kapattı. Bunu bir ihbar gibi telakki ederek şüphelendim.” Bu konuşmadan şüphelense de daha önceden davetli olduğu Uğurlu Han'a gitmiştir. Yemekte arkadaşlarına yaşanan durumdan bahsetmiş, ilerleyen saatlerde durumun kritik olduğu haberi alınmasıyla bir anda ortamda telaş havası hâkim olmuştur. “Şevkatî evden çıkarken iki kişi yanına gelip kimsiniz? Diye sormuş. Ben olmadığımı anlayınca yanlılık oldu, gidiniz. Sizin için bir şey yok demişler.”³¹⁹

Bu yaşananlar üzerine Cavit Bey tutuklanacağını anlamıştır. Teslim olmayı düşünmüş, fakat arkadaşları Avrupa'ya gitme fırsatı olur düşüncesi ile engel olmuşlardır. Bunun üzerine dostu olan Mahir Bey'in³²⁰ evinde saklanmaya karar vermiştir.³²¹

³¹⁸ Cevdet Küçük, “Damat Ferit Paşa”, *DİA*, C. XIII, İstanbul, 1993, s. 436.

³¹⁹ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 712.

³²⁰ Mahir Sait (Pekmen), 1908 seçimlerinde Meclis-i Mebusan'a Ahrar Fırkası Ankara Mebusu olarak girmiştir. 21 Kasım 1911 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurucuları arasında yer almıştır. Bk. Ali Birinci, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, *DİA*, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 507.

³²¹ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. III*, s. 712.

Ertesi gün Cavit Bey'in evi polisler tarafından aranmış, hizmetçiden Uğurlu Han'a gittiğini öğrenmişlerdir. Uğurlu Han'dan ayrıldığını öğrenen polisler, Cavit Bey'in evinde nöbete durmuştur. Bu sırada gazetelerde Fransız Sefareti'ne saklandığı,³²² yurt dışına kaçtığı, Cavit Bey'in devleti on sene içerisinde soyduğu, Karun kadar zengin olduğu,³²³ eğer korkacak bir şeyi yoksa neden yurt dışına firar ettiği gibi asılsız haberler yer almış, günlerce manşetlerden eksik olmamıştır. Diğer yandan Cavit Bey'in ve Gazeteci Yunus Nadi'nin saklandığına dair haber yapılmıştır.³²⁴

16 Mayıs tarihinde Mahir Bey'in evinde iki ayı dolduran Cavit Bey'in polis korkusu kalmamıştır. 28 Mayıs'ta Dâhiliye Nazırı Ali Kemal'in girişimi ile Hüseyin Cahit'in içinde bulunduğu 67 kişi Malta'ya nakledilmek üzere İngiliz vapuruna bindirilmişlerdir.³²⁵ Olayın akşamı Cavit Bey'in arkadaşı Weil, sürgünün umumi bir karar olduğunu ve ayrıcalık yapılmadığını, yapılan tutuklamalarda Talat Paşa ve Sait Halim Paşa Hükûmetlerinde bulunmayan çok sayıda kişinin de tutuklandığını ve bunun siyasi intikam amacıyla yapıldığını ve Fransızların yapılan bu tutuklamaya karışmadığını, İngilizlerin kimseye sormadan hareket ettiklerini belirtmiştir.³²⁶

Weil ile görüşmesinin devamında Cavit Bey'in, Talat Paşa Kabinesine girmekle hata yaptığını, bu davranışı ile Fransızların kendisi hakkında kötü bir durum oluşturduğunu ve Osmanlı Devleti'nin harbe, Fransızlardan alınan borç ile girdiğini gibi hususlarda suçlu görülmektedir.³²⁷

Cavit Bey, Talat Paşa Hükûmetinde görev aldığı süreçteki iktisadî çalışmalarını, banka meselelerinde ve Mütareke Dönemi için ayrılan nakdin Almanlara müzakere döneminde hiçbir pay vermediğini söyleyerek kendisini savunmuştur. Konuşmasının devamında Fransızlar ile ilişkileri için mensup olduğu hükûmet koruyarak ve buna karşın Almanlarla mücadele etmesine rağmen şimdi ise

³²² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 713.

³²³ Refi' Cevad, "Neden Geziyorlardı? Neden Kaçıyorlar?", **Alemdar**, nr. 1394/84, 15 Mart 1919, s.1.

³²⁴ İsimli, "Hariç Vatanda Kalanlar İçin", **İkdam**, 12 Mart 1919, nr. 7933, s. 1.

³²⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 719-721.

³²⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 721-722.

³²⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 722-723.

Fransızların Cavit Bey'in kurduğu İtibar-ı Millî Bankası'nı batırmaya çalıştıklarını, Weil'e, gelecekte nelerin olacağını bilinmediğini ve galiplerin tam anlamıyla sevinmemeleri gerektiğini ve büyük devletlerin küçük devletlere muhtaç olabileceği konusundaki endişelerini belirtmiştir.³²⁸

Cavit Bey'i ziyarete gelenlerden biri de Halide Edip'tir. 1 Haziran 1919'da gerçekleşen bu görüşmede Halide Edip, Amerikalıları desteklediğinden İngilizlerin kendisine düşmanca tavır takındıklarını belirtir. Amerikan mandası için umutludur.³²⁹

Cavit Bey bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası Başkanı Nuri Paşa³³⁰ evinde saklanmıştır. Birbirine muhalefet olan bu iki fırkanın bu dönemde destek çıkması önemli bir dayanışmadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olduklarından dolayı polisler bu evi aramaya gerek duymamıştır. Cavit Bey, bulunduğu evde üç aydır saklanmaktadır ve yurt dışına kaçmak için imkân aramaktadır.³³¹

1 Temmuz Salı günü (Ramazan Bayramının ikinci günü) öğleden sonra Cavit Bey'in saklandığı evin karşı komşusunda yangın çıkmış ve diğer evlere de yayılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Cavit Bey eşyalarını toplamaya başladı. Haberi alan Nuri Bey de hemen Cavit Bey'i almaya gelir. 114 gün saklandığı evden tebdili kıyafetle kaçmıştır. Bir süre dışarıda gizlendikten sonra Nuri Bey'in ısrarıyla Beyoğlu'ndaki evine gitmişlerdir.³³²

Cavit Bey, 6 Temmuz'daki notunda kendisi Millî Mücadeleye davet edilir. Şu şekilde aktarır; “*Fazıl, Kemal Ömer'den bir tezkere getirdi. Bir mes'ele-i vataniye için üç gün zarfında hareket etmek şartıyla Amasya'ya Mustafa Kemal nezdine ya*

³²⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 722-723.

³²⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. III**, s. 724.

³³⁰ Nuri Paşa, II. Abdülhamid'in son başmabeyincisidir. Bk. Birinci, **a.g.m.**, s. 509.

³³¹ Yaşanan bu duruma Hüseyin Cahit Bey; “Bizler Bekirağa bölüğünde kaldığımız üç dört ay içinde, sonra da Malta'ya götürüldükten sonra bile, Cavit bir dost evinde gizli kaldı. Polis her yanda kendisini arayabilirdi; ama gizli olduğu evi aramak aklından bile geçmedi. Çünkü Hürriyet ve İtilaf Partisi Reisi Nuri Paşa'nın kaldığı evin yanındaki konağın Selamlık tarafındaki bir dost evindeydi. Hürriyet ve İtilaf Başkanı ile Cavit aynı çatı altında yaşamışlardı.” Bk. Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 259.

³³² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, TTK, Ankara, 2015, s. 5.

Gemlik tarikiyle veya torpido ile Samsan'dan Amasya'ya in'ikâd edecek kongreye İstanbul namına gitmemi münasip görmüşler. Kabul edip etmeyeceğime dâir cevap aldıktan sonra arkadaşlarımı bildireceğini, fakat herhâlde bu zevâtın bence de şâyân-ı hürmet olduklarını ve mes'elenin namusuma mevdu ve mahrem olduğunu söylüyor. Serian bir cevap istiyor.” Mesele hakkında bilgi almak için ertesi gün Halide Edip'i çağırarak Anadolu'da başlayan harekâtı ve nasıl gideceği üzerine araştırma yapmasını istemiştir.³³³ Halide Edip'ten 14 Temmuz'da Millî Mücadele ile alakalı dönüş alır. Anadolu hareketi içerisinde yer alan kişilerin şu an için Cavit Bey'i aralarında görmek istemediğini, ihtiyaç duyulduğu takdirde Cavit Bey'in çağırılacağı söylenmiştir.³³⁴

11 Temmuz 1919 tarihinde divan-ı harp neticelenmiştir. Talat, Enver, Nazım gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kilit isimlerine idam cezası verilmiş, Cavit Bey'e de 15 yıl kürek cezası verilmiştir.³³⁵

3.1.2. Cavit Bey'in Yurtdışına Firarı

Cavit Bey, 114 gün Mahir Bey'in 60 gün de Nuri Bey'in evinde kaldıktan sonra yurt dışına firar etmenin yollarını aramıştır. Anadolu'ya geçmesi çok tehlikeliydi. İttihatçıların önemli isimleri arasında yer aldığı için istenmeyenler listesindeydi. Tek çare güvenli bir yer bulmaktı. Fransız arkadaşı Mösyö Mandel, İtalya'ya gidebilmesi için bir Fransız vapuru ayarlamıştır. 30 Ağustos, Cumartesi günü 22.30'da Mösyö Mendel Cavit Bey'i alarak Kuruçeşme'ye getirmiş, oradan tekneyle Üsküdar açıklarında bekleyen vapura binerek Fransa'ya doğru yola çıkmıştır.³³⁶

Cavit Bey, bir haftalık seyahatin ardından 7 Eylül Pazar günü Fransa'nın Toulon Limanı'na varmış, buradan Lyon'a geçmiştir.³³⁷ Fransız vapuru ile geldiğini

³³³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 7.

³³⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 11.

³³⁵ BOA, İ. DUİT, nr. 9/36, 11 Temmuz 1919; Ferudun Ata, **İşgal İstanbul'un'da Tehcir Yargılamaları**, 4. Baskı, TTK, Ankara, 2021, s. 221.

³³⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 16.

³³⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 18.

belirtmeden oturum izni alması gerekmiş, bunun için İsviçre'ye gitmiştir.³³⁸ 15 Eylül'de Lozan şehrine varmış, 21 Eylül'de Bern Büyükelçisi Fuat Selim Bey ile görüşmesinde kendisine siyasi mülteci statüsünde başvuruda bulunacaklarını belirtmiştir.³³⁹ Bu sayede İsviçre'e yerleşecek olan Cavit Bey'in Avrupa'da yaşayabilmesinin önü açılmaya başlamıştır.

Türkiye'de, 30 Eylül gecesini Damat Ferit Paşa Kabinesi istifa etmiş yerine Ali Rıza Paşa Hükûmeti kurulmuştur.³⁴⁰ İlerleyen günlerde Fransızlar Adana'yı Türklerden alma niyetindedir. Cavit Bey, ekseriyeti Türk olan şehirde iktisadî olarak demiryolu, liman, çiftliklerin imtiyazının Fransızlara verilebileceğini ancak Fransızların Adana'yı işgal etmeleri durumunda Yunanlıların İzmir'den, İtalyanların da Antalya'dan çıkmayacağını biliyordu.³⁴¹

Diğer yandan Fransızlar, Düyûn-ı Umûmiye'de çoğunluğu oluşturuyor, Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak isteyen İngilizler ise Fransız nüfuzunun çoğunlukta olduğu bir kurumun ayakta kalmasını istemediklerinden bu durumdan rahatsız oluyordu.³⁴²

Ankara'da milleti temsilen Büyük Millet Meclisi'nin açılması için çalışmalar başlamıştır. Kurulacak olan meclis olağanüstü yetkilere sahip olması ve mebuslar için sancaklarda seçim yapılacaktır. Yapılan seçimlerden sonra 23 Nisan 1920 tarihinde meclis açılmıştır.³⁴³ Böylelikle Ankara'da yeni bir hükûmetin temelleri atılmıştır.

Ertesi yıl İtilaf Devletleri tarafından Mondros Mütarekesi sonrası anlaşma metninin hazırlanması için hazırlıklara başlanmıştır. 18-26 Nisan tarihleri arasında İtalya'nın San Remo şehrinde toplanmışlardır. Maddeler Osmanlı topraklarının paylaşılması hususunu içeriyordu. Cavit Bey, 20 Mayıs 1920 tarihinde anlaşma metnini okumuştur. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini istemeyen İtilaf Devletleri

³³⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 20.

³³⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 24.

³⁴⁰ Küçük, **a.g.m.**, s. 438.

³⁴¹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 41-42.

³⁴² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 42.

³⁴³ Toktamış Ateş, **Türk Devrim Tarihi**, 5. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1993, s. s. 224- 227.

harbin iki sene uzamasına neden olan Türkleri tarih sahnesinden çekmek amacıyla Sevr gibi sert bir anlaşma metnini ortaya koymuşlardır. Cavit Bey bu konuyu şöyle aktarır:

“Muahede metnini tamamen okudum ve Yurtçulara vermek üzere kısa bir muhtıra hazırladım. Böyle bir muâhede altında Türkiye için müstakil bir hayat sürmek imkânı yoktur. İktisaden, maliyece esir etmek için, hiçbir sebep ve lüzûm olmaksızın, ne gibi tedbir lazımsa hepsini ittihaz etmişler. Memleketin parçalanması da başka. Başka muhasım devletlere ceza verdiler; Türkiye’den intikam alıyorlar.

Muâhede imzalanmadığı takdirde ne yapacak olsalar, ne gibi tehdidata ve icââta mürâcaât etseler imzadan mütevellid vaziyet kadar fenâ ve muzır bir vaziyet olamaz.

Türkiye, başka devletlere benzemez. Bir imza bizi onlardan ziyâde bağlar. Bu imza her kimin tarafından verilirse verilsin. Bugün nasyonalistlerin dahi yapmaları lâzım gelen şey her türlü esbâb-ı müdâfaaya tevessülle beraber bilhâssa ve bilhâssa muâhedenin imzalanmaması için her şeyi ve her şeyi yapmaktır.”³⁴⁴

3.1.3. Cavit Bey’in İttihat ve Terakki Mensupları ile Roma Toplantısı

İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne mensup olup, yurt dışına firar edebilenler Avrupa’nın çeşitli şehirlerine dağılmışlar, kendi aralarında küçük toplantılar düzenleseler de topluca bir araya gelememişlerdir. Bu sebeple vatanın geleceği ve yapabilecekleri hakkında konuşmak üzere İtalya’nın Roma şehrinde toplanmaya karar vermişlerdi. Dağılmış gençleri bir araya toplayarak bir fikir birliği sağlamayı amaçlayan bu toplantıya Cavit Bey de katılmıştır.

Diplomatik ilişkilerle bizzat Cavit Bey ilgilenmiştir. Öncelikli olarak Ankara Hükûmeti ve Osmanlı Paşalarına, ardından İsviçre, Almanya ve Avrupa’nın diğer muhtelif yerlerine davet gönderilmiş,³⁴⁵ kendisi de 29 Kasım 1920 tarihinde üç ay Roma’da kalmak için İtalya’ya geçmiştir.³⁴⁶ Roma’da, Roma Sefiri Cami (Baykut)

³⁴⁴ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 102-103.

³⁴⁵ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 157-158.

³⁴⁶ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 185.

Bey ile görüşmesinde Anadolu’da başlayan harekâtın durumu, Fransızların Antep’in Türklerde kalması şartı ile bırakabileceği ve Ermeni meselesi hakkındaki fikir teatisi sırasında Cami Bey, Ermenilere bir karış toprak verilmeyeceğini söylemiştir. Cami Bey, her ne kadar Fransızlar ile müzakere çalışmalarının yürütülmesi için kurulması kararlaştırılan heyete Cavit Bey’in ismini önerse de Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa bu fikre sıcak bakmamıştır. İsmet Paşa’nın bu sırada, “*olmaz olmaz; bize İttihatçı derler sonra*” demesi cemiyetle irtibatın hassas bir noktada olduğunu göstermektedir.³⁴⁷

Yapılacak olan toplantıya ilk olarak Ankara Hükûmeti temsilcisi Cami Bey (Baykut) ve Avrupa’nın çeşitli yerlerinde bulunan Osmanlı paşaları da davet edilmiştir. Ardından Cami Bey Londra Konferansı’na katılmak için Roma’ya ulaşmıştır.³⁴⁸

Cavit Bey, toplantıya davet ettiği Ahmet Rıza’dan 20 Kasım’da mektup almıştır. Mektupta istekleri ve uyarıları şu şekildedir; Talat Paşa’nın toplantıya katılmaması, katılması durumunda İtilaf Devletleri tarafından dikkat çekeceği, toplantının gizli yapılması ve yabancı kişilerin alınmaması konusunda dikkat edilmesi gerekliliğidir. Ayrıca Kuvâ-yı Milliye’nin Almanlar ile ortak çalıştığı, Enver Paşa’nın da Almanlardan talimat aldığı üzerine dedikodulardan bahsetmiş, Roma Sefiri Cami Bey’in toplantıya Ankara Hükûmetini temsilen katılması sayesinde Kuvâ-yı Milliye hakkında konuştuklarının resmi olacağını ve Ankara’nın karşı çıkmaması için telgraf ile görüşülerek onay alınması gerektiğini söylemiştir. Ahmet Rıza rahatsızlığından dolayı şimdiye kadar gelemediğini toplantı zamanında yetişmeye çalışacağını yazarak mektubunu bitirmiştir.³⁴⁹

³⁴⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 188-189.

³⁴⁸ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 158-159.

³⁴⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, **İttihatçı Liderlerin Gizli mektupları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 410-411.

İttihatçılar teker teker Roma'ya varırken Ahmet Rıza'nın uyarmasına rağmen 6 Ocak'ta Talat Paşa da toplantı için Roma'ya gelmiştir. Enver Paşa'yı temsilen Ziya Bey bulunmaktadır.³⁵⁰

Dört gün sürecek toplantının ilk oturumu 16 Ocak 1921 tarihinde yapılmıştır. Toplantıda Anadolu'nun durumu üzerine konuşulmuş, görüşmenin gizli kalmasına karar verilmiş, toplantı sonrası İtalya Hükûmetine ve Ankara'ya teşekkür yazısı yazılmıştır. Ahmet Rıza tarafından padişaha da teşekkür yazılması teklif edilmişse de kabul görmemiştir.³⁵¹

Ertesi gün ikinci oturum yapılarak Anadolu'nun durumu ve Bolşeviklerin yardım talebinde bulunması üzerine tartışılmıştır. Bolşeviklerin silah yardımının manevi bir girişim olarak algılanması, bu girişim ile siyasi fikirlerini Anadolu'da yaymayı amaçladıkları sonucuna varılmıştır.³⁵²

Toplantının üçüncü gününde, İtalya ve Fransa ile ilişkilerinin geleceği, ardından Yunan meselesinin akıbetinin ne olacağı konuşulmuştur. Toplantının dördüncü ve son gününün konusunu ise İngilizlerin siyaseti ve İstanbul Hükûmetine karşı yapılan propaganda oluşturmuştur.³⁵³

Cavit Bey'in toplantının verimli geçtiğini düşündüğünü ülkeyi bulunduğu durumdan kurtarmaktan başka amaçlarının olmadığını Paris'teki Weil'e yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır.³⁵⁴ Yapılan toplantıda mevcut vaziyet üzerine istişareler yapılmıştır.

6 Şubat'ta Eski İtalyan Başbakanı Francesco Saverio Nitti ile görüşmüştür. Görüşmede, Anadolu'da yaşanan harekâttan, İzmir meselesinden ve Enez-Midye hattının sınır yapılması hususunda konuşulur. Nitti, bu hususta kendisinde katıldığını belirtir. Cavit Bey'e, Sevr Anlaşmasında ne gibi değişiklik istediklerini sormuştur. Fransızların her konferansta Türkler aleyhine hareket ettiğini, Yunan meselesi

³⁵⁰ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 202-203.

³⁵¹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 206.

³⁵² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 206-207.

³⁵³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 207.

³⁵⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 214.

hakkında İngilizlerden çok Fransızların desteklediğini söylemiştir. Nitti, Hilafet meselesi hakkında İngilizler ile görüşmesinde, İtalya topraklarında da halife olduğunu ve sürgüne göndermek istesem halk tarafından tepki ile karşılanacağını bu sebeple göndermek yerine anlaşma yapılmasının daha yararlı olacağını söylemiştir.³⁵⁵

Cavit Bey, Londra Konferansı'na da katılmak istemektedir. 17 Şubat'ta Bekir Sami, Yunus Nadi, Zekai Bey ve Selim Sırrı Beyler ile ayrı ayrı Anadolu'nun durumu, Avrupa'da yaşanan olaylar ve konferansın akıbeti hakkında görüşmeler yapmıştır. Cavit Bey'in konferansa katılma konusu açıldığında ise İngilizlerin bu duruma karışma şüphesi olduğundan dolayı net bir cevap verilmemiştir.³⁵⁶

3.1.4. Cavit Bey'in Londra Konferansı'na Katılması

İtilaf Devletlerinin Sevr Anlaşması'na uymaması ve doğuda Ermeni sorunu gibi konular için Londra Konferansı'nın yapılması kararlaştırılmıştır.

10 Ağustos 1920 tarihinde I. Dünya Savaşı'nın sonu olarak imzalan Sevr Anlaşması Osmanlı Devleti'nin tamamen işgal edilmesi ve fiili olarak son bulduran anlaşmadır.³⁵⁷ Fakat anlaşma imzalanıp İstanbul işgal edildikten sonra bile millî direniş daha da hızlanmıştır. Ermenilerin yenilmesi ve I. İnönü Savaşı'nda başarılı olunması ile batıda Yunanlıların ilerleyişi durdurulmuştur.³⁵⁸

26 Ocak 1921'de İstanbul'da bulunan Tevfik Paşa Hükûmeti'nin yanı sıra Ankara Hükûmeti de konferansa davet edilince, Mustafa Kemal Paşa İstanbul Hükûmetini tanımadığını ve Anadolu'yu temsilen Ankara Hükûmetinin davet edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Ankara konferansa resmi olarak davet edilmiş ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Ankara Hükûmetini temsilen Londra'ya

³⁵⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 217.

³⁵⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 221.

³⁵⁷ Ateş, **a.g.e.**, s. 261.

³⁵⁸ Adnan Sofuoğlu, Seyfi Yıldırım, **Arşiv Vesikalarına Göre 1921 Londra Konferansı Tutanak – Belgeler**, ATAM, Ankara, 2018, s. 113-114.

gitmiştir.³⁵⁹ Bu davetten evvel Ankara'da toplanan meclis Misak-ı Millî adında sınırlarını belirlemiştir.

Yunus Nadi, konferansta iktisadî ve malî konularda tecrübeli bir kişinin bulunmamasından hareketle, toplantıya Cavit Bey'in katılmasının önemli olduğunu, Ankara'nın bu durumdan memnun olacağını düşünüyordu. Düşüncesini paylaştığında Cavit Bey, İngilizlerden izin alınması gerekse de ihtiyaç duyulması halinde konferansa katılacağını söylemiştir.³⁶⁰

Cavit Bey'in Londra Konferansı'na katılması için Osman Nizamî Paşa ile Bekir Sami Bey'in gayret sarfettikleri görülüyor. Nizami Paşa Sfroza vasıtası ile Lord Curzon'la, Bekir Sami Bey de Lloyd George ile görüşmüş, sonuç olarak Cavit Bey'in toplantıya katılmasının bir mahsuru olmadığı konusunda onay almışlardır.³⁶¹

Roma'da biten toplantının ardından Cavit Bey, İsviçre'ye hareket etmek için yola çıkmıştır. 28 Şubat tarihinde Davos'a vardığında kendisine Londra'ya davet edildiği yazılı telgraf alınca yolunu değiştirerek Paris üzerinden 3 Mart'ta Londra'ya ulaşmıştır.³⁶²

Konferans 21 Şubat'ta Raymond Poincare başkanlığında Buckingham Sarayı'nın yanındaki Saint James Sarayı'nda başlamıştır. İstanbul heyeti toplantıya katılmış fakat konferansın başladığı bu dönemde Ankara Heyeti Roma'dadır.³⁶³ Konferansın birinci adımında; Sevr Anlaşması'nın maddeleri, Yunanistan ile yapılan savaş, Ankara ve Mustafa Kemal Paşanın durumu gibi konular konuşulmuştur. 26 Şubat tarihinde konferansa ara verilmiştir. 4 Mart'ta ikinci oturum başlamış,³⁶⁴ bu oturumlara Cavit Bey de katılmıştır.

Londra'ya varduktan sonra Cavit Bey, 4 Mart 1921 Cuma sabahı Sir Adam Block'u ziyarete gitmiş, iki saatlik görüşmede Damat Ferit Paşa'nın

³⁵⁹ Salahi Ramadan Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika C. II**, 2. Baskı, Ankara, 1991, s. 120.

³⁶⁰ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 222-223.

³⁶¹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 227.

³⁶² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 226-227.

³⁶³ Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 190-191.

³⁶⁴ Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 310.

maskaralıklarından bahsetmiş ve özellikle de maliye komisyonu hususundaki itirazlarını ve Düyûn-ı Umûmiye'ye dokunulmaması gerektiğini belirtmiştir. Fakat Block bu hususta bir şey yapamayacağını, bu konuları Von Sittard'a aktaracağını söylemiştir. Düyûn-ı Umûmiye ilgâsının iyi olacağı hususuna Block da katılmıştır.³⁶⁵ Çünkü burada Almanlar ve Fransızlar nüfuz kazanmaya çalışmaktadır.

Fransızlar, Adana ve çevresindeki menfaatlerini korumak istiyordu. Toplantıda bölgedeki çıkarları bağlamında azınlıkların hukuku konuşulmuş, hudut meselesinin etnik yapıya göre düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bir diğer gündem demiryolları ile ilgiliydi. Adana ve Suriye arasında döşenecek demiryolları Fransız şirketine verilecekti. Fakat Türkiye, demiryolu imtiyazı hususuna itiraz etmiş, ilerleyen zamanlarda bu konu hakkında diplomatik görüşmeler yapmışsa da kesin bir sonuç çıkmamıştır.³⁶⁶

Konferans'ta Fransızlarla ilgili hususlarda Türklere hak verilmiş, devletin ve Osmanlı sermayedarlarının hukuku korunmuştur. Bununla birlikte Ergani Maden imtiyazının Fransızlara verilmesi için madde konulmuş, demiryolu güzergâhı sınır kabul edilmiştir. Tren yolunun sınır kabul edilmesi gibi garip bir fikrin ortaya atıldığı görüşmeyi Cavit Bey şu şekilde aktarır; *“İtilafnamenin fena noktaları Adana ile diğer üç vilâyette turuk-ı nakliyyeye, maadin tathir, irva ve iskaya ilh müteallik devlet tarafından verilecek imtiyazların Fransız semayedarlarına verilmesi maddesiyle şimendiferin hudut olması ve şimendifer hakkındaki kuyûddur. İmtiyazat formülü uzun münakaşadan sonra bu şekle girdi. Vilayât-ı nevâh tarafına verilecek imtiyazlar hariç bırakıldı. Devletin ve Osmanlı sermayedarların hukuku mahfûz kaldı. Şimendiferin hudut teşkili işi ilk defa görülmüş bir şeydir. Bakalım tatbikatı nasıl olacaktır?”*³⁶⁷

Bir diğer İtilaf Devleti olan İtalya ile Temsilcisi Guizi nezdinde görüşülmüştür. İzmir bölgesinin Türklere verilmesi durumunda bölgede İtalya'nın çıkarlarının korunması, Ereğli bölgesinde bulunan madenlerin işletilmesi imtiyazının

³⁶⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 230.

³⁶⁶ Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 374.

³⁶⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 240.

verilmesi, Trablusgarb ve Bingazi'nin İtalya'ya ait olduğunun kabul edilmesi gibi konular görüşülmüştür.³⁶⁸ Yapılan müzakerelerden bir şey çıkmayınca 12 Mart'ta Cavit Bey, Yunus Nadi ile İtalyan temsilci Guizi ile tekrar görüşmüştür. Ereğli madenlerinin işletilmesi hususunda mutabakata varılmış, İzmir ve Trakya bölgesinin iadesinde İtalyanların destekleyeceği, Türk tarafının talebi olursa İtalyan askerinin çekileceğine dair görüşmeler yapılmıştır. Cavit Bey'e göre konferans başarılı geçmiş, Türkiye'ye dostluk gösterilmiş ve Bekir Sami Bey sayesinde başarılı olunmuştur.³⁶⁹

Ancak Ankara heyeti Misak-ı Millî sınırlarından taviz vermeyerek Sevr Anlaşması'nın iptal edilmesini ve Yunanlıların işgal ettiği yerleri boşaltmalarını istemiştir. Yunanlılar ise Sevr Anlaşması'ndan taviz verilmemesi konusunda karardır. Bu sebeplerle konferanstan bir sonuç çıkmamıştır.³⁷⁰ Konferans süresince Bekir Sami Bey, Fransa ve İtalya ile yapılan ikili görüşmeler neticesinde gizli anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmalara göre Fransa ve İtalya Anadolu'da işgal ettiği yerleri boşaltacak, karşılıklı olarak ticari imtiyazlar tanınacaktır.³⁷¹ Fakat İngilizler gizlice yapılan bu anlaşmaları kabul etmemiş, aynı zamanda Ankara da anlaşmaları kabul etmemiştir. Konferans sonrası Yunan saldırıları devam etmiştir.³⁷²

Londra'dan ayrılmadan önce malî konular hakkında birkaç görüşme daha gerçekleşse de 17 Mart Perşembe günü Londra'dan Paris'e hareket ederken Cavit Bey günlüğüne şu notu düşmüştür; “*Konferans ne netice verdi? En esaslı mes'eleler hâlsiz kaldı. Yalnız muâhedeye darbe vuruldu. Ötesinde berisinde delikler hâsıl oldu. Şimdi mes'eleyi artık silah hâlledecektir. Heyet-i murahhasanın tarz-ı acîb teşekkülüne rağmen Londra'ya gelmesi pek faydalı oldu. Ankara hakkındaki hisler, fikirler değişti.*”³⁷³

³⁶⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 228-229.

³⁶⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 241-242; Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı**, s. 131-132.

³⁷⁰ Kocabaş, **a.g.e.**, s. 275-276.

³⁷¹ Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 373-374.

³⁷² Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 398-400.

³⁷³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 248.

3.1.5. Cavit Bey'in Ermeni Meselesi Hakkındaki Görüşleri

Cavit Bey Ermeni meselesi ile yakından alakadar olmuştur. İlk defa Cihan Harbi başladıktan sonra silahlanmaya başlayan Ermeniler 1915 Mart'ında Van'da ayaklanmışlar, Ermeni Patriği'nden olayın yatıştırılması istense de başarılı olunamamıştır. Savaş sırasında devletin cephede ilerlemesine mâni teşkil edince 27 Mayıs'ta Tehcir Kanunu çıkarılmış ve Ermenilerin Suriye'ye nakledilmesi kararı alınmıştı. 30 Mayıs'ta süresiz hale getirilen tehcir sırasında Ermenilerin bölge halkı tarafından saldırıya uğramaları, hava şartlarının kötü olması ve savaşın verdiği sıkıntılar nedeniyle çoğu ölmüştür.³⁷⁴ Yaşanan bu süreç Ermeniler tarafından soykırım olarak nitelendirilmiştir.

Bu dönemde Halide Edip'in Cavit Bey'e konuyla ilgili mektup yazdığı da bilinmektedir. 1 Mart 1917 tarihli bu mektupta Halide Edip; Cavit Bey'in Maliye Nezareti'ndeki görevini tebrik ederken Suriye'ye tehcir sırasında yaşananları da anlatır. Ermenilerin bölgede acınacak durumda olduğu, anası açlıktan ölen, babası yanı başında öldürülen çocukların geceleri devamlı ağladığını ve bu duruma çok üzüldüğünü yazmıştır.³⁷⁵

Savaş sonrası toplantılarda Ermeni meselesi gündemdedir. İtalyan Maliyeci Lutsati, 21 Ocak 1921 tarihli görüşmede, Ermeniler ile yapılan çatışmaların Meşrutiyet döneminde de devam ettiğini, İngiliz Başbakanı Gladstone tarafından Ermeni haklarının korunması üzerine vasiyet verildiğini söylemiştir. Bu sözlerin üzerine Cavit Bey, Cihan Harbi başlayana kadar Ermeniler ile toplu çatışmaların olmadığını, Harp döneminde Ermenilerin Ruslarla iş birliği yaparak Türkleri arkasından vurduğunu ve bu durumun görmezden gelinemeyeceğini, savaş döneminde dört yüz bin Müslümanın Ermeniler tarafından katledildiğini ve talep etmesi durumunda kendisine belgeleri sunacağını söylemiştir.³⁷⁶

³⁷⁴ Ahmet Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararını Alması ve Uygulaması", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VII, S. I, 2005, s. 86-87; Bülent Bakar, **II. Meşrutiyet'ten Mütareke Dönemi'ne Türkiye**, 1. Baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2018, s. 195-196; Sonyel, **a.g.e.**, s. 464-468.

³⁷⁵ Murat Bardakçı, **Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi**, İstanbul, 2009, s. 149-151.

³⁷⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 209.

Konuşmanın devamında Lutsati, İtalya ve Türkiye arasındaki iktisadî ve siyasi ilişkilerin sıkı olduğuna, Fransa'nın tüm dünyaya tehlike arz ettiğine ve bu sebeple dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Cavit Bey, Türkiye'ye haksızlık yapıldığını ve bu durumun İngiliz siyasetinin hatası olduğunu belirtmiştir. Bolşeviklerin durumu ve Avrupa siyaseti üzerine konuştuktan sonra görüşmeleri sonlanmıştır. Cavit Bey bu görüşmeden son derece memnun kalmıştır.³⁷⁷

Cavit Bey'in Ermeniler hakkında tutumunu bilen Tevfik Paşa, 13 Mart 1921 tarihinde, içinde Ermenilerin bulunduğu Azerbaycan Heyetini davet ettiği görüşmeye Cavit Bey'i de çağırmıştır. Kendisine söz verildiğinde Ermenistan meselesi ile Türkiye'nin tavrının kesin olduğunu vurgulamıştır. Üstelik Kafkasya'da bulunan ordu bölge halkından oluştuğu için Ankara toprak vermeyi kabul etse bile bölgedeki ordu buna izin vermeyecektir. Avrupa'dan bir ümit beklememelerini önermiştir. Çünkü artık yardım etmekten yana değillerdir. Bölgede Türkiye'nin barış için aracı olacağını, büyük Ermenistan projesinin bir hayal olduğunu ve Rusların güçlendikten sonra bölgeye tam olarak hâkim olmak istediğini anlatmıştır. Cavit Bey netice itibarıyla, Kafkasya'dan bir karış toprak bile verilmeyeceğini, Ermenilerin Van bölgesine yerleşmek istemeyeceğini ve Avrupa'nın da destekte bulunmayacağını açıkça belirterek Ermenileri hayallerinden vazgeçirmeye çalışmıştır.³⁷⁸

Londra Konferansı sırasında, 15 Mart tarihinde Berlin'de bulunan Talat Paşa, Ermeni bir militan tarafından düzenlenen suikasta kurban gider.³⁷⁹ Tevfik Fikret'in Ermeni meseleleri olduğu dönemde bu milletin hepsinin katledilmesi ile Anadolu'da büyük bir iktisadî kalkınmanın gerçekleşeceğini belirttiği, Cavit Bey'in de bu görüşü desteklediği yazılmışsa da, aslı olmadığı iktisadî görüşlerinden³⁸⁰ anlaşılmaktadır.³⁸¹ Bu tür iftiralar o dönemde sık sık atıldığından, Cavit Bey'in Ermeni dostları da onun böyle bir görüşü olmadığını dile getirirlerdi. Bu tür iftiralar İttihatçı olmalarından

³⁷⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 210.

³⁷⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 243-244.

³⁷⁹ Hanioğlu, **Talat Paşa**, s. 503.

³⁸⁰ Ermenilerin Suriye bölgesine göçe zorlanması ardından Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgal edilmesi sonrası tarımsal üretim gerilemiş, Müslüman nüfusun azalmasını sağlamıştır. Bk. Pamuk, **a.g.e.**, s. 166-167.

³⁸¹ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 133.

ileri gelmiş olmalıdır. Yine aynı dönemde Sait Molla'nın bir Ermeni gazetesinde verdiği mülakatta, Tehcir kararını dönmelerin aldığını iddia etmiş, bu yolla Cavit Bey'i de itham etmeye çalışmıştır. Sait Molla'nın ayrıca padişah ve birçok kişi hakkında ileri geri konuştuğu da bilinmektedir.³⁸²

3.1.6. Cavit Bey'in İsviçre ve Fransa Temasları

Cavit Bey, Londra Konferansı'ndan sonra 28 Mart'ta İsviçre'ye dönmüştür. Konferans hakkındaki görüşlerini Reşad Bey'e³⁸³ 3 Nisan'da yazdığı mektupta şöyle açıklamıştır; *“1-Muahedenin en çetin maddeleri ta'dil gördü. Bu hususta son söz söylenmiş değildir. 2- İngiltere'nin husumet-i mütemerridesi biraz kırıldı. 3- Rumlarla karşı karşıya kaldık 4- Fransız itilaflıyla o cephedeki askerlerimiz serbest kaldı. Mersin Limanı açılıyor. Sevr Muahedesi arazi hususunda ta'dilat-ı mühimmeye uğradı, şimendifer bize terk edildi.”*³⁸⁴

Londra'da bulunduğu sırada çok sayıda siyasi görüşmeler yapılmıştır. Ankara Hükûmeti ile alakalı görüşleri tam olarak net olamamıştır. Birçok defa mektuplaşmalarında Ankara Hükûmetinin çalışmalarına sitem etmiştir. Bunlardan biri de 27 Mayıs'ta Harun Bey ile mektuplaşmasında Ankara'nın mevcut siyasetinden memnun olmadığı üzerinedir: *“Şarktan bize zarar geleceğini teslim ederim. Fakat ahvâl ve şerâit-i hâzıra dâhilinde ne fayda temin edeceğimizi, şu çıkmaz yoldan bizi şarkın nasıl çıkarabileceğini göremiyorum. İngilizler düşman, Fransızlar, İtalyanlar muğber, Rumlar hâlâ memlekette, sonra ne olacak ve bu daha ne kadar zaman sürecektir? Ankara'da yaşayanlar, milletin kuvve-i hayâtiye ve iktisâdiyesinin her gün biraz daha sünmekte olduğunu görmüyorlar sanırım. Bütün bu tahrîbâtın imârî için ne kadar medîd mesâiye ihtiyaç hissedecek? Hakikî siyaset ve vatanperverlik hayatî, menafi'i temin şartıyla Avrupa ile anlaşmayı istilzam eder. Bunun ötesi, Asya mes'elesi âtî işidir...”*³⁸⁵ Cavit Bey harbin bitmesi için İzmir ve Trakya'nın geri verilmesi, Midye-Enez'in sınır belirlenmesi durumunda savaşın

³⁸² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 244-245.

³⁸³ Damat Ferit Paşa Kabisinde Maliye Nazırlığı görevini yürütmüştür. Bk. Güneş, **a.g.e.**, s. 260.

³⁸⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 260.

³⁸⁵ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 284.

duracağını düşünmektedir. Böylelikle Anadolu ve İstanbul'un birleşeceğini belirtmiştir.³⁸⁶

Cavit Bey İsviçre'de kaldığı süre boyunca İstanbul ve Ankara'daki siyasi gelişmeleri yakından takip etmiştir. Osmanlı Devleti'nde yaşanan ikilik devam etmekteyse de Ankara'nın, padişahın arkasından ilerlemeyeceğini bilmekte ve İstanbul'un vaziyetini tereddütle izlemektedir.³⁸⁷

Cavit Bey Fransa'da bulunduğu dönemde dostu Weil, İzzet Paşa ve Cemal Paşalar ile irtibat halinde olmuştur. Ankara'nın siyasi olarak güçlendiği ve bu sayede dikkate alındığı fark edilmektedir. İzzet ve Cemal Paşa'lar ile görüştüğünde Ankara Hükûmeti'nin direnişini ve Sevr şartlarının tam sağlanamaması hususu, barış görüşmelerinin İstanbul Hükûmetiyle yapılmasından Ankara Hükûmetinin rahatsız olacağı, İngilizlerin Türklerden 2 milyon İngiliz lirası savaş tazminatı isteyeceği ve Türkiye'nin bu borcu kabul etmeyerek Yunanlılar ile takas yolunun denenebileceği hakkında konuşmuşlardır.³⁸⁸

Bu sırada tüccar bir ailenin oğlu, eğitilmiş ve devlet nezdinde itibarı bulunan bir diplomat olarak şimdiye kadar ekonomik sıkıntı çekmeyen Cavit Bey'in iktisadî durumunun bozulduğu görülür. İsviçre'de iki yıl kaldıktan sonra 26 Ekim 1921 Çarşamba günü Paris'e geçmiştir. Ancak Paris'e geçerken Avrupa firarı döneminde arkadaşlarından aldığı on bir bin Osmanlı lirası borcu vardır. Kendini toparlayıp en kısa süre zarfında ödemeyi düşünmektedir. Fransa'da geçireceği bu zaman zarfında ise Hüseyin Cahit'in maaşı ile geçinmiştir. Cavit Bey bu dönemde ekonomik olarak karamsar bir havaya hâkimdir.³⁸⁹ *“Şimdiye kadar işgâl edenlerin ekserisini büken bir makamda hem ne nüfûz ve kudretle hükümrân olduğum hâlde ne memleketimin ne vatandaşlarımın menfaatleri hilâfına bir hareket yapmadım. Onların hiçbir hakkını üstüme almadım. Hatta suç addedilmeyecek muâmeleleri bile mevki'imın şerefini sû-i isti'mâl etmemek için yapmayı hatırımdan geçirmedim. Bütün manâsıyla*

³⁸⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 285.

³⁸⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 293.

³⁸⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 293-294.

³⁸⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 328.

*doğruluğun bir timsali oldum. Bundan, bugünkü halime, memleketimin nankörlüğüne rağmen müştekî değilim. Çünkü en sıkıntılı dakikalarımda beni sevdiren ve alkışlayan kirlenmemiş bir vicdânım ve billur gibi bir namusum var.*³⁹⁰ Burada Cavit Bey yaşanan süreç içerisinde suçsuz olduğunu ve buna rağmen kendisinin suçlandığını net bir şekilde belirtmektedir.

3.2. Cavit Bey'in Türkiye'ye Dönüşü

Cavit Bey, ülkedeki gelişmeleri yakından takip ediyor, ortam yumuşadığı zaman ülkesine geri dönme yollarını arıyordu. Artık siyasi bir engeli yoktu. Yine de kendisini neyin beklediğini tam olarak bilemiyordu. Nasıl karşılanacaktı? Girilmesini istemediği bir savaş için yargılanacak mıydı? Savaş çoktan sonlanmıştı ama barış sürecinin neticelenmemiş olması kendisini endişelendiriyordu.

Cavit Bey, bu dönemde eski dostu Hüseyin Cahit Bey'le birlikte Fransa'da bir ev tutmuş ve burada Hüseyin Cahit Bey'in maaşı ile hayatlarını idame ettirmiştir. Borç alacakları kimse kalmamıştır. Düyûn-ı Umûmiye'de yönetimin değişeceği, seçimlerin yapılacağı havadisi üzerine İstanbul'da kalan dostlarına mektup yazarak, Ankara Hükûmeti'nin karşı çıkıp çıkmayacağı hususunda emin olamadan, seçime girmesini sağlamaları için talepte bulunmuştur. Nitekim Cavit Bey ve Hüseyin Cahit aday olmuştur.³⁹¹ Seçim sonucu 11 Mayıs 1922 tarihinde Düyûn-ı Umûmiye'den gelen telgrafla Cavit Bey'in adaylığı kabul edilmiş fakat Hüseyin Cahit'in adaylığı reddedilmiştir.³⁹² Bu seçimde Cavit Bey'in ismine sıcak bakılmasında, kendisinin Ankara Hükûmeti lehine yaptığı çalışmalar etkili olmuş olmalıdır.³⁹³ 29 Haziran 1922 tarihli notundaki satırlardan İstanbul'a dönmekten başka çaresinin kalmadığı anlaşılır:

“Otuz dört ay süren Avrupa hayatından kurtuluyorum. Buna bir kurtuluş diyorum; çünkü bütün bu zamanı müzâyaka ve endişe içinde geçirdim. Evvelâ, İstanbul'dan hareketimi müteâkiben Fransa'dan İsviçre'ye geçmek endişesi, sâniyen,

³⁹⁰ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 328-329.

³⁹¹ Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 269.

³⁹² Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 364.

³⁹³ Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 269.

İsviçre’de ikâmetimin safâhatı, polis müdâhaleleri, sâlisen, daima borç ile geçinmek mecburîyeti ve bazen borç alamamak azâbı. Hele bu azâp. Beni haklı haksız alınan komisyonlarla, rüşvetlerle, irtikâblarla milyonlar içinde yüzüyor farz eden ve haysiyet ve namusun kadrini bilmeyen vatandaşlarımın yazılarını okurken cebimde birkaç frank bulunmadığı ve ay ibtidâsında kimden istikrâz edeceğimi düşünerek dimağımın burgulandığı, ne kadar çok vâki’ olmuştur. Bunların hepsinin fevkinde de vatanın bu felâketli günlerinde kucağında uzakta yaşamak ve doğrudan doğruya bir hizmetinde bulunmamak üzüntüsü. Uzaktan, yapılan hamakâtleri görünce bu üzüntü beni âdetâ hasta ediyordu. Şimdi vatana avdet ediyorum. Fakat orada da ne bedbahtlıklar, ne sefâletler göreceğim. Anadolu eşiği ma’at-teessüf henüz vatanın muzlim ufuklarını nurlandıracak kuvvetini iktisâb edemedi ve kimbilir edebilecek mi?’³⁹⁴

İstanbul’a gelmeden evvel dostlarından aldığı borçları hesaplamıştır ve bu hesaba istinaden borcu olan 107.530 İsviçre frangını ödemek için çok fazla çalışacağına ve namusuyla ödeyeceğine söz verir.³⁹⁵

Cavit Bey otuz dört ay önce kendisini İstanbul’dan kaçıran vapurun kalktığı rıhtıma 3 Temmuz Pazartesi sabahı kimsenin haberi olmadan inmiştir. Kendisi yeni bir heyecan taşımaktadır.³⁹⁶

3.2.1 Düyûn-ı Umûmiye Üyeliği ve Yeni Hükümetin Kuruluşunda Aldığı Tavırlar

Ertesi gün Düyûn-ı Umûmiye Meclis Reisi De Clousiere’ı ziyaret eder. Ülkenin malî sorunlarını konuşurlar. İstanbul’da bir haftayı tamamladığında birçok arkadaşı Düyûn-ı Umûmiye’ye ziyarete gelir. Çok sayıda gazete röportaj için sıraya girmiştir. Bu dönemde Verçinlar Gazetesi’ne yaptığı bir röportaj üzerine Ermeni meselesi hakkında tartışma yaşanır. Muhabir kendisine Ermeni milletine hizmet

³⁹⁴ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 373.

³⁹⁵ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 374.

³⁹⁶ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 375.

etmesi için kaçmak yerine hapse girmesi gerektiğini söylemiştir. Cavit Bey bu duruma tepki göstererek kızmıştır.³⁹⁷

Cavit Bey, 11 Temmuz tarihinde Veliâht Abdülmecid Efendi'yi hükûmetin durumu ve Anadolu'da gelişmeleri görüşmek üzere ziyaret eder. Mevcut durum ve padişah hakkında konuşurlar. Şeyhzade, devlet içerisinde yaşanan ikilikten rahatsız olduğunu bu sebeple güçlü bir hükûmetin kurulması gerektiğini belirtmiştir. Frenklere karşı İzzet Paşa Kabinesinin başarılı alacağını söyler ve bu sebeple İzzet Paşa'nın kuracağı kabinenin güçlü olacağına inanır. Fakat Cavit Bey bu süreçten endişelidir. Konuşmasında veliaht, padişah hakkında ağır sözler söylemiş, tahtan çekilmesi gerektiğini teklif etmiş fakat saltanat hırsı ile söylendiği düşünülerek devlet ricali tarafından yanlış anlaşıldığını ifade etmiştir.³⁹⁸

Cavit Bey'in, İngiliz delegesi ve Düyûn-ı Umûmiye idaresi başkanı Sir Adam Block ile Düyûn-ı Umûmiye'de temasları olmuştur. Görüşmesinin birinde Cavit Bey, İngiltere'nin şark konusunda hatalı davrandığını dile getirmiştir. Block, İttihat ve Terakki yanlısıdır ve ülkeyi İttihat ve Terakki'nin kalkındırabileceğini düşünmektedir. Bu konuda hükûmetine yanlış kişileri desteklediğini bizzat söylemişse de bir gelişme olmamıştır. Bir diğer görüşmesinde, ülkedeki hareketliliği takip eden Block, Anadolu'da bir fırka olup olmadığını merak etmektedir. Cavit Bey fırka olmadığını Büyük Millet Meclisi etrafında arkadaşlarının mücadele ettiğini söylemiştir. Block padişahın konumunu da düşünür. Üstelik Ankara Hükûmeti'nin İstanbul'a gelecek olursa çok kişinin canından olacağı birçok kimsenin de kaçacağı fikrindedir. Cavit Bey ise padişah hakkında ne düşündüklerini bilmediğini, asma-kesme politikasının bir yere varmayacağı kanaatinde olsa da aslında kimsenin olacaklar hakkında tam bir fikri yoktur.³⁹⁹

Bu sırada İstanbul'un işgali devam ediyordu. Ankara'da Büyük Millet Meclisi kurulmuş ve Yunanlılara karşı zafer elde edilmişti. Cavit Bey bu önemli gelişmelerin sonunda Sevr Anlaşması'nın bir anlam ifade etmediği ve yeni bir

³⁹⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 375-376.

³⁹⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 378.

³⁹⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 382-383.

anlaşma imzalanması gerektiğini düşünse de bu süreçte devletin gelirlerinin Düyûn-ı Umûmiye tarafından yönetilmesi gerektiğini de savumaktadır. Bunun sebebi devletin yüklü miktarda bulunan borçlarının ancak Düyûn-ı Umûmiye aracılığı ile biteceğine inanmasıdır.⁴⁰⁰

Anadolu'da devam eden mücadele ve sıra dışı direniş sayesinde Türk ordusu başarı üstüne başarılar elde etmiş, Yunanlılar tarafından işgal edilen İzmir 9 Eylül tarihinde kurtulmuştur.⁴⁰¹ Bu gelişmeler ile Ankara'nın pozisyonu uluslararası arenada daha da güçlenmiştir. Cavit Bey artık Ankara'nın bütün Anadolu'da muzaffer olacağını farketmiştir. İstanbul'daki Ermeniler ve Rumlar endişelenir ve emelleri yıkılırken Türkler mutluluktan bayram yapmışlardır.⁴⁰²

Cavit Bey, padişahın konumunu koruyamayacağını öngörerek 22 Eylül'de İzzet Paşa'yı ziyaret etmiştir. Anadolu'daki bu zaferlerin tüm siyasi dengeleri değiştireceğini ve padişahın yerine Veliâht Şeyhzade Abdülmecid Efendi'nin geçmesinin münasip olacağını düşünmektedir. İzzet Paşa'nın bu söz üzerine sessiz kalması⁴⁰³ akıbetin belli olduğunu göstermektedir. Kısa bir süre sonra Ankara Hükûmeti İstanbul'un aldığı kararları, kanunları, borçları, imtiyazları tanımayacağını⁴⁰⁴ ve yapılacak olan sulhta kendisinin muhatap olacağını, saltanat makamını tanımadığı ilan etmiştir. 1 Kasım 1922 tarihinde saltanat kaldırılmıştır.⁴⁰⁵ Padişah mevcut hükûmetin istifa etmemesini istemişse de Cavit Bey İzzet Paşa'ya Ankara'ya karşı muhalefet edemeyeceklerini söylemiştir.⁴⁰⁶

15 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra,⁴⁰⁷ Büyük Millet Meclisi'nin çıkarmış olduğu kararname ile Refet Paşa da (Bele) İstanbul'u teslim almak için vazifelendirilmiştir.⁴⁰⁸ Paşa, 19 Ekim tarihinde

⁴⁰⁰ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 385.

⁴⁰¹ İsimli, "İzmir Düşüyor, Türk Birlikleri Şehri İşgal Ediyor", **New York Tribuna**, 10 Eylül 1922, s. 1.

⁴⁰² Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 389-390.

⁴⁰³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 391.

⁴⁰⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 396.

⁴⁰⁵ BCA, Başbakanlık, Muamelat Genel Müdürlüğü, nr. 202/379/3, 5 Kasım 1922, s. 2.

⁴⁰⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 399.

⁴⁰⁷ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatırlar I. Cilt**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 108.

⁴⁰⁸ BCA, Başbakanlık, Kararlar Dairesi Başkanlığı (1920-1928), nr. 6/34/18, 6 Kasım 1922, s. 2.

Gülcemal vapuru ile İstanbul'a gelmiştir.⁴⁰⁹ Cavit Bey dostu Weil'e "*Ben bunlara tamamen aksi bir fikirdeyim ve Meclisin ekseriyet-i azîmesinin hâl-i hazırda Mustafa Kemâl Paşa'nın elinde olduğuna, eğer Mustafa Kemâl Paşa arzu etmemiş olsaydı bütün bu mukarrerâtın ittihâz edilmeyeceğine kâni'im*"⁴¹⁰ derken, Ankara'nın hâkimini Mustafa Kemal Paşa olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

3.2.2. Lozan Konferansı'na Katılması ve Sonraki Çalışmaları

Mudanya Mütarekesi sonrası İtilaf Devletleri, barış için Ankara Hükûmeti'ni, İsviçre'nin Lozan şehrine davet etmiştir. Cavit Bey konferansa gitmek istemektedir. Bu amaçla Muhtar Paşa ile görüşmüş, Düyûn-ı Umûmiye'ye ait işleri için katılabileceğini fakat konferans için Ankara'nın kendisini davet etmesinin doğru olacağını belirtmiştir.⁴¹¹

Cavit Bey'in, İsmet Paşa'nın 8 Kasım'da Fatih Belediyesi'nde tertip ettiği yemeğe davetli olması, bir fırsat olmuştur. Cavit Bey, yemekten sonra İsmet Paşa ile müzakere için baş başa görüşme şansı yakalamış, bu konuşmada, Düyûn-ı Umûmiye hakkındaki fikirlerini beyan etmiş, İtilaf Devletleri ile Düyûn-ı Umûmiye konusunda anlaşmadan, barış anlaşmasının imzalanmasının imkânsızlığından bahsetmiştir. Cavit Bey'i dikkatle dinleyen İsmet Paşa Lozan'a Cavit Bey'i getirme konusuna sıcak bakmıştır.⁴¹²

Cavit Bey'i konferansta istemeyen Sağlık Bakanı Rıza Nur, Cavit Bey'in Fransızların adamı olduğu ve tecrübeli bir devlet adamı olmadığı yine bu anlaşma için uygun olmadığını birkaç defa İsmet Paşa'ya anlatmaya çalışmışsa da İsmet Paşa Lozan'a giderken trenden Cavit Bey'e telgraf çekerek davet etmiştir.⁴¹³

Lozan Konferansında önemli isimler şu şekildedir. Delegelerin başında İsmet Paşa, Sağlık bakanı Dr. Rıza Nur ve eski Maliye Bakanı Hasan (Saka) Bey'dir. Diğerleri de danışman ve çevirmen heyetidir. Konferansın başında İngiltere Dışişleri

⁴⁰⁹ Cebesoy, a.g.e., s. 108.

⁴¹⁰ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 401.

⁴¹¹ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 402-403.

⁴¹² Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 404-405.

⁴¹³ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım II, Rıza Nur-İnönü Kavgası ve Ötesi*, Haz. Abdurrahman Dilipak, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s. 204.

Bakanı Lord Curzon vardır. Diğer ülkeler Fransa, İtalya, Yunanistan, ABD, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Japonya, Bulgaristan, Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'dır ve bu devletler farklı görevlerle konferansta hazır bulunmuştur.⁴¹⁴

3.2.2.1. Lozan Konferansı'nın Birinci Evresi

Konferans 21 Kasım 1922 tarihinde, bugün otel olan d'Ouchy Şato'sunda başlamıştır⁴¹⁵. Cavit Bey, İsmet Paşa'nın daveti üzerine 11 Aralık Pazartesi günü Lozan'a varmıştır. İsmet Paşa kendine İstanbul'daki atmosferi sormuş, Cavit Bey de sulhu beklediklerini söylemiştir. Avrupalı devlet adamları nezdinde itibarı bulunan Cavit Bey'in geleceğini duyan yabancı delegeler; "*söyleneni anlayacak biri geliyor, karşımızda konuşacak adam bulacağız.*" şeklindeki söylemleri dikkat çekicidir.⁴¹⁶

Konferans komisyonlara bölünmüştür. Fransız delegesi Camille Barère başkanlığında malî komisyon kurulmuştur.⁴¹⁷ Malî komisyon da kendi içinde beş farklı alt komisyona bölünmüştür. Birincisi; Düyûn-ı Umûmiye'nin taksimi, savaş giderlerinin Türkiye tarafından karşılanmasını isteyen komisyon. İkinci komisyon; karayolları, havayolları, liman, demiryolu gibi konuları içeren ulaşım ve ulaştırma meselelerini uhdesine almış, üçüncü komisyon; ticaret ve gümrük işleri ile alakalı olarak kurulmuş, özellikle kapitülasyonlar meselesi ele alınmıştır. Dördüncü komisyon; iktisadî meselelerle ilgilidir. Bunlar savaş döneminde Türkiye'nin el koyduğu malların iadesi ve Türklerin el konulan taşınmazlarının taksimi hakkındadır. Beşinci ve son komisyonda; sağlık sorunları ele alınmıştır.⁴¹⁸

Konferans başladığında Düyûn-ı Umûmiye projesi, hesaplar, gümrük meseleleri ile yoğun bir programa adım atılmıştır. 1918 borçları taksim edilmeye çalışılmış, savaş tazminatları konuşulmuştur.

27 Aralık'ta yeni bir problem olarak Musul meselesi ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin bu tarihte muhtıra vermesi üzerine yeni istişareler yapılmış, Lord

⁴¹⁴ Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları (1922-1923) C. I**, TTK, Ankara, 2019, s. x.

⁴¹⁵ Şerafettin Turan, "Lozan Anlaşması", c. XXVII, **DİA**, Ankara, 2003, s. 215.

⁴¹⁶ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 406-407.

⁴¹⁷ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar C. I**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 202.

⁴¹⁸ Ateş, **a.g.e.**, s. 299-300.

Curzon'un büyük bir komisyon toplayacağı haberi konuşulmaya başlanmışsa da bir süre sonra Musul mevzusu bir çıkamazsa girmiştir.⁴¹⁹ Musul sorunu çözülememesi üzerine konferanstan sonra halledilmek üzere bırakılmıştır.⁴²⁰

Lozan'da Düyûn-ı Umûmiye'nin durumu tartışılmış, 1918 yılında alınan borçların ödeme planı yapılması gerekliliği konuşulmuştur. Gümrük meselesinde kapitülasyonlar sorunu ele alınmıştır. Cavit Bey bu görüşmelerde yalnız hareket etmemiş Hasan Bey'le birlikte istişare etmek suretiyle fikirlerini beyan etmiştir.⁴²¹ Ancak bu istişarelerde her zaman hem-fikir kararlar çıkmıyordu. 22 Aralık'ta İsmet Paşa Ankara'ya çektiği telgrafta malî konulardaki gelişmeler hakkında bilgi verirken malî meselelerde sıkıntı çekildiğini, İtilaf Devletlerinin ciddi anlamda zorladığını, malî konularda Hasan, Cavit ve Şefik Beylerin fikir birliğine varamadıklarını anlatmıştır. İsmet Paşa bu durum üzerine Hasan Bey'i 27 Aralık'ta Ankara'ya bilgi vermek için göndermiştir.⁴²²

Konferansın zorlayıcı yönlerinin yanı sıra görüşmelerde bir yere varılamamaktadır. Cavit Bey 4 Ocak'taki notunda zamanın boşa geçtiğini bir sonuç alınamayacağını yazar. Öyle ki konferansta bir şey çıkmayacağından ayrılmayı düşünmektedir.⁴²³

Cavit Bey, İsmet Paşa ile görüşmesinde 1914-1918 yılları arasında alınan borçların faizlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılan devletlerarasında taksim edilmesini ve kalan anaparayı da Türkiye'nin ödemesini, Düyûn-ı Umûmiye'den kurtulmak için tüm borçların kapatılması gerektiğini belirtmiştir. Fakat İsmet Paşa "*Hele dursun bakalım*" diyerek acele etmemiştir.⁴²⁴

Cavit Bey'e Düyûn-ı Umûmiye'den aldığı paradan dolayı karşı bir tutum sergilenmektedir. 16 Ocak 1923 tarihinde Rauf Bey, İsmet Paşa'ya bir uyarı telgrafi gönderir. Cavit Bey'in Düyûn-ı Umûmiye'den maaş aldığını ve bu sebeple onların

⁴¹⁹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 428.

⁴²⁰ Ateş, **a.g.e.**, s. 301.

⁴²¹ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 420-422.

⁴²² Şimşir, **a.g.e.**, s. 262-263.

⁴²³ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 445.

⁴²⁴ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 453-454.

çıkarlarını koruyacağını, Lozan’da bulunmasının Türkiye çıkarlarını ters olduğunu, Mustafa Kemal Paşa ve meclisin bu durumdan rahatsız olduğunu yazmıştır.⁴²⁵

İsmet Paşa’nın yanındaki birçok delege Cavit Bey’in getirilmemesi konusunda ısrarcı olmuştur. İsmet Paşa’nın, Cavit Bey’i Lozan’a getirmedeki amacı ise Osmanlı Devleti’nin dış borçları ile alakalı tecrübeye sahip olması ve Fransızlar ile kurduğu yakın ilişkilerdir. Rıza Nur hatıralarında; Düyûn-ı Umûmiye borçlarının taksimi için yapılan görüşmelerin Cavit Bey, Hüseyin Cahit ve Hasan Bey tarafından yürütülmekte olduğunu, üçünün diğer Türk delegelere bilgi vermemeleri ve kendi başlarına hareket etmelerini şikâyet diliyle anlatır. Borçların taksimi konusunda anlaşamamışlardır. Cavit Bey, Osmanlı Devleti’nden ayrılan ülkelere borçların faizlerini taksim etmiş anaparayı Türkiye’nin üzerine bırakmıştır. Rıza Nur, bu şekilde yapılacak işleme olumsuz baksa da Cavit Bey “*Fennen mümkün değildir*” diyerek karşı çıkmıştır.⁴²⁶ Bu hususta ikili anlamamıştır. Rıza Nur konu hakkında araştırma yaptığında alınan borçların ana tutarının taksimin yapılabileceğini öğrenmiştir. Bu süreç içerisinde Cavit Bey Fransızlarla anlaşmıştır. Rıza Nur, karşı çıkarak tekrardan hesaplanması talep etmiş aykırı bir durumda anlaşmayı imzalamayacağını belirtmiştir. Bu dönemde Cavit Bey ve Rıza Nur arasında sık sık münakaşalar yaşanmıştır. Düyûn-ı Umûmiye borçları hususunda yaşanan gelişmeler sonrası İsmet Paşa rahatsız olmuş ve Rıza Nur’a “*Cavit, Cahit, Hamit başımıza bela olmuştur. Bunları nereden getirdim.*” diyerek sitem etmiştir.⁴²⁷

30 Ocak tarihine kadarki süreç içerisinde Düyûn-ı Umûmiye’den borç taksimi yapılamamıştır. Cavit Bey istediklerini yapamadığından boşa zaman harcadığını düşünerek Lozan’dan ayrılmak ister. İsmet Paşa’dan izin alarak Zürih’e gitmiştir. 4 Şubat tarihinde çıkmaza girince konferansa ara verilmiştir.⁴²⁸

Cavit Bey İstanbul’a dönmeden önce, 6 Şubat’ta tekrar Lozan’a giderek İsmet Paşa ile görüşmüştür, Kapitülasyonlar meselesi ile şirketler hakkında

⁴²⁵ Şimşir, **a.g.e.**, s. 391-392.

⁴²⁶ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım C. III**, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 1120-1121.

⁴²⁷ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım C. III**, s. 1122-1124.

⁴²⁸ Ateş, **a.g.e.**, s. 202; Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 502-506.

konuşurlar fakat neticesiz kalır. Cavit Bey'e göre Türk Heyeti vazifelerini yapabilecek bilgiye sahip değillerdir ve heyetin başında yetkin tek isim İsmet Paşa'dır. Ayrıca Rıza Nur gibi yeteneksiz birinin heyetin başında bulunmaması büyük şanstır ve bunun için şükretmek gerekir. Cavit Bey'in 8 Şubat tarihli notu bu durumu izah eder: *“Ne için getirilmiş olduğumu anlamak nasib olmadan bu sabah Lozan'ı terk ettim. Hiçbir vazife-i resmîyem olmadığı hâlde bu muvaffakiyetsiz avdetten ben de çok me'yustum. Acaba asıl alâkadarlar hezimetlerinden dolayı ne hiss ile mütehassıs oldular?”* Lozan'dan ayrılan Cavit Bey, 11 Şubat'ta İstanbul'a varmıştır.⁴²⁹

20 Şubat'ta İsmet Paşa yurda geri döner, çok sayıda gazeteye mülakat verir. Cavit Bey'e göre yapılan hataların üstünü örtmeye çalışır. Bu sırada Cavit ve Cahit Beyler hakkında kara propaganda yapılmaya başlanmıştır. Bunun baş mimarı Rıza Nur, 20 Nisan'da verdiği mülakatta kedisini müdafaa ederek Cavit ve Hüseyin Cahit'i mesul tutmuş çeşitli ithamlarda bulunmuştur.⁴³⁰

İsmet Paşa, Cavit Bey'in fikirlerinden rahatsız olmuştur; *“Talihsiz memleket! Herkesin bildiği şöhretlerden yararlanılsın diye Cavit Bey'i (eski Maliye Bakanı) Lozan'a çağırdık ve götürdük. Duyûn-ı Umûmiye çıkarlarının savunucusu olarak karşımıza dikildiler ve bizi aldatmaya çalıştılar. Cahit Bey İstanbul'da gazetesiyle sürekli bu fikri savundu durdu.”*⁴³¹

3.2.2.2. Lozan Konferansı'nın İkinci Evresi

Bu uzun tartışmaların ardından, 23 Nisan'da konferans yeniden başlamıştır.⁴³² Konferansın ikinci döneminde müzakere heyetine Cavit Bey katılmamıştır. 11 Temmuz'daki notunda sulh için masaya oturulur. Birinci toplantıdaki gibi müzakerelerin kesilmemesini ümit eder. Cavit Bey, Ankara'nın müdahale etmesini ve İsmet Paşa'yı da dirayetsizlikle suçlamıştır.⁴³³ Görüşmelerin

⁴²⁹ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 508.

⁴³⁰ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 509.

⁴³¹ Hulusi Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, İstanbul, s. 208.

⁴³² Ateş, *a.g.e.*, s. 202.

⁴³³ Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi C. IV*, s. 558-561.

ardından 24 Temmuz 1924 tarihinde bütün tartışmalara rağmen Lozan Barış Anlaşması imzalanır.⁴³⁴ Böylelikle yeni bir devlet resmen kurulmuştur.

Konferanstan sonra İsmet Paşa Ankara'ya geldiğinde, mecliste açık ve gizli oturumlar tertip edilir, uzun tartışmalar yapılır, Musul sorunu tartışılır. Mustafa Kemal Paşa bu tartışmalarda yıpratılmaya çalışılır. Fakat başarılı olunamaz.⁴³⁵ Düyûn-ı Umûmiye borçları Osmanlı Devleti'nden ayrılan devletler ile taksim edilmiş ve altın olarak alınan borçların frank olarak ödenmesi kabul ettirilebilmiştir. Bu durumda 600 milyon olan borç 91 milyona düşmüştür.⁴³⁶

3.2.3. Cavit Bey'in Siyasetten Çekilmesi

Cavit Bey bu dönemden sonra Düyûn-ı Umûmiye temsilcisi olarak devam eder. Siyaseti bıraktıktan sonra İstanbul'da Büyükkada'da yaşamaya başlar. Burada çok yüksek bir maaş ile çalışır. Bu süreç İzmir Suikastı ile suçlu bulunana kadar devam edecektir. Bu dönemden sonra Cavit Bey aktif siyaseti bırakmıştır.⁴³⁷

29 Ekim 1923 tarihinde 158 milletvekilinin oyu ile Cumhuriyet ilan edilip Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Böylelikle yeni bir rejim resmen ilan edilmiştir. Hükûmeti kurma görevi İsmet Paşa'ya verilmiştir. Cavit Bey, 30 Ekim'de İstanbul'daki Cumhuriyet kutlamalarını yorumlamıştır; “...sokaklarda hiç bayram hâli yoktu. Zaruri takılmış bayraklar. Ta'tilden istifade eden mektep çocukları. Nerede o İzmir heyecanları, nerede Hakkı Refet Paşa'nın istikbal alayları! Nerede bil-hâssa ordu girdiği gündeki ısmarlama olmayan nihayetsiz sevinmeler? Şimdi her yüzde bir endişe gölgesi var.”⁴³⁸

Başka bir yazısında (29 Ekim 1924); “Bugün Cumhuriyet günüdür, yavrum. Senden 361 gün ihtiyar olan Cumhuriyetimiz var. On altı senede müstebit

⁴³⁴ Ateş, **a.g.e.**, s. 202.

⁴³⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar C. II**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 12-13.

⁴³⁶ Cebesoy, **Siyasi Hatıralar II**, s. 14-15.

⁴³⁷ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 598-599; Cebesoy, **Siyasi Hatıralar C. II**, s. 38.

⁴³⁸ Cavit Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi C. IV**, s. 599.

padişahlardan meşrutî hükümdarlığa, hâkimiyeti milliyeden Cumhuriyete geçtik. Cumhuriyet ne güzel ne insani bir idareyi tavsif eden bir kelime...’’⁴³⁹

Cavit Bey, İsmet Paşa'nın 8 Kasım 1924'te istifasını duyduktan sonra 22 Kasım 1924 tarihindeki günlüğünde şu ifadeleri kullanır; “*Bugün memleket için hayırlı gündür. İdare-i devlette vehim, gayz, kin, iftira düsturlarını hükümran eden başvekil İsmet Paşa istifa etmiştir. Bu adama karşı benim nihayetsiz bir husumet ve nefretim vardır. Siyasi hayatımda düşmanlarım tarafından çok hücumlara, düşmanlara uğradım; büyük haksızlıklara hedef oldum. Fakat en şenî adamlar bile bana hain demediler. Hâlbuki bu süflî adam beni yalvararak götürdüğü Lozan Konferansında yaptığı hatâların salâhiyettar bir ağızdan tekrar edilmemesi için, en kolay yol olarak, Millet Meclisi kürsüsünden beni ve diğer bir arkadaşı -Bank-ı Osmanî meclisi idare âzâlığında bulunan ve harekâtı millîye esnasında büyük bir cesaretle İstanbul'da Ankara'nın mümessilliğini yapan Hâmit Bey- kendisine müşkülât ika etmiş olmakla ve âdeta hiyanetle itham etti. Mecliste hazır olmadığım için kendimi müdafaa edemedim; pek yakın bir zamanda riya ve şenaatin bir timsal-i müşahhası olan bu adamın o gün bir melek kadar yüksek kıyas edildiği bu memlekette bir paçavra kadar kıymetsiz kalacağından emin olduğum için, hariçte de sükût etmiştim. Zaman benim intikamımı aldı! Lozan'daki hareketleriyle, onu takib eden tahribkâr siyasetiyle memleketin itibarını mahveyleyen bu adam bugün pek çok kimse tarafından merdut ve menfur olarak çekiliyor. İlk fırsatta benden de müstahak olduğu cevabı alacaktır.*’’⁴⁴⁰

Bu dönem arasında Cavit Bey siyaseti bıraksa da sözlü eleştirilerine devam etmiş. Cumhuriyet rejimini eleştirmiştir. 23 Nisan'daki notunda; “*Bugün Hâkimiyet-i Milliye Bayramı. Bu, memleketin kâmusunda bir sahtekârın kendisine basamak yaptığı gün demektir. Gûya o gün milletin artık padişahların esiri olamayacağı, kendi kendini idare edebileceği ilân edilmişti. Bu usulün meddahları, henüz tatbik edebileceklerini zannetmedikleri Cumhuriyet sistemini tel'in ediyorlar, devletin*

⁴³⁹ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 15.

⁴⁴⁰ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 28-30.

*idaresinde gûya en yeni, en makul sistemi keşfettiklerini söylüyorlardı. Hâlbuki bu Cumhuriyet en berbat istibdada basamak oldu...*⁴⁴¹

Bu sebeple İsmet Paşa ile olan münasebetini genele indirerek kendi yazdığı günlüklerinde tutarsızlık göstermiştir.

Yönetimi sıkça eleştirmiş II. Abdülhamid Han döneminden daha baskıcı olduğunu düşünmektedir. 23 Temmuz'daki notunda; *“Bugün 23 Temmuz (eski 10 Temmuz). Meşrutiyet bayramı, yavrum. On yedi sene evvelki bugün Basra Körfezinden Adriyatik denizine kadar bütün bir büyük vatan bu sihirkar kelimenin tesir-i füsunu ile titremişti. Meşrutiyet, Sultan Hamid'in korku bilmeyen istibdatını yıkabilen İttihat ve Terakki'nin memlekete bahş ve ihda ettiği bu yeni idare ne emellerle, ne ümitlerle tev'em olarak doğmuştu! Dâhilde nihayetsiz buhranlar, vatandaşların ve kardeşlerin vücuda getirdikleri buhranlar, haricin nihayetsiz entrikaları ve emelleri birer birer söndürdü. Memleketin asırlardan beri görmediği bu namuskâr idareyi tesis etmek için gece gündüz çalışan bizler her dakika karşımızda ne maniler, ne engeller gördük! Her mağlubiyet, her ümidin sukutu kalbimizin, benliğimizin bir parçasını beraber götürdü. Fakat bu memleket efradına insan gibi yaşamak hakkını hatta hissini biz verdik. Türk Milletini, Türk mefkûresini İttihat ve Terakki doğurdu. Bununla ve başımızı arkamıza çevirdiğimiz zaman efal harekâtımızda namustan, istikametten, hubb-u vatandan başka bir saik görmemekle iftihar ediyoruz. Bu bizim en büyük zevkimizdir. Bugün memleketi idare edenler atiyen şöyle dursun, halen bile bunu söyleyemezler! Bu hususta insanı ürpertecek bir rücu var. Dünün ve bugünün tarihini yazacak olan senin bitaraf neslin, Ümit ederim ki, hadisatın hakikat aynasıyla görecek ve bu devrin çok muğlak ve müşevveş olan tarihini bihakkın yazacaktır.”*⁴⁴² Tabiki de her siyasetçi gibi kendi dönemini överek şu anki dönem ile karşılaştırmış, aktif siyaseti bıraktığı bu dönemde sık sık yönetimi ve sistemi eleştirmiştir.

⁴⁴¹ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 89-90.

⁴⁴² Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 126.

3.3. İzmir Suikast Girişimi ve Cavit Bey'in İlişkisi

Lozan Anlaşması'nın imzalanması ve savaşın son bulmasıyla birlikte yurtdışındaki İttihatçılar ülkeye geri dönmeye başlamışlardı. Bunlar yeni siyasi sistem içerisine katılmak için muhalefet cephesinde yer aldılar.

İlk olarak bir parti kurma hazırlığına başlamışlardır. Bunların içinde İsmail Canbolat ve Şükrü Bey dâhil yirmiye yakın milletvekili vardı. Kısa bir süre sonra Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey de topluluğa katılmış ve parti kurmak için hazırlıklara girişmişlerdir. Yaşanan bu durum Mustafa Kemal Paşa'yı tedirgin etmiştir.⁴⁴³

Çalışmalar sonrası Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 17 Kasım 1924 tarihinde resmen kurulmuştur. Parti başkanı Kazım Karabekir olmuştur. Parti dini temelleri üzerine kurulmuş olup zamanla Halk Fırkası'na muhalif olanlar da burada aktif rol oynamışlardır.⁴⁴⁴

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ismi 1925 yılında yaşanan Şeyh Sait İsyanı'na karışmış, partili birçok mensup isyanda yer almıştır. Bunun üzerine parti 3 Haziran 1925 tarihinde kapatılarak siyasi hayatına son verilmiştir.⁴⁴⁵

Falih Rıfkı Atay hareketi şu şekilde değerlendirmiştir; “*Yine herkesin içinde şahsi kinler ve rekabet vardı. Bilhassa eski İttihatçılardan bir kısmını bu takıma katmak lazım gelir. Gericiler ise, pek tabii olarak, Terakkiperverlerin safında idi. Şahsi idareye nihayet vermek, Hâkimiyet-i Milliye prensiplerine göre tam bir murakabe sistemi kurmak, umumi parola idi. Mustafa Kemal'e karşı hususi bir kasıtları olmayıp yalnız otorite ve sistemden kurtulmak isteyenler de henüz başlayan devrimi, olduğu yerde durdurmak veya eski düzeni tekrar kurmak isteyenler de hepsi bu parolada birlik idiler.*”⁴⁴⁶

⁴⁴³ Sümer Kılıç, **İzmir Suikastı İddianame ve Paşaların Savunması**, 2. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul, 2005, s. 19-21.

⁴⁴⁴ Kılıç, **a.g.e.**, s. 21-22.

⁴⁴⁵ Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, s. 195.

⁴⁴⁶ Atay; **a.g.e.**, s. 402.

Falih Rıfki, sözlerinin devamında mebusların, Mustafa Kemal'e karşı olan inancının azaldığını ve Ankara Hükûmeti'nin hafife alındığını söyleyerek sistemin oturması için Mustafa Kemal Paşa'nın uzun yaşamaktan başka çaresinin olmadığını belirtmektedir.

Tansu'ya göre İttihatçılar kurdukları parti kapatılınca ortada kaldılar. Bu sefer de iktidarı ele geçirmek için suikast planı yapmaya başladılar. Galip Vardar anılarında bu fikrin nasıl ortaya çıktığını şöyle anlatır; *“Bu partide en mühim rol üç kişinin elinde idi. Biri İzmit Mebusu Şükrü Bey (Maarif Nâzırı), ikincisi Kara Kemal Bey ve üçüncüsü de İsmail Canbolat Bey (eski Dâhiliye Nâzırı). İşte bu üç İttihatçı, büyüklerin ruhunu şad etmek üzere başka bir isim altında fakat eski partiden (Terakki) kelimesini muhafaza ederek birleşmişlerdi. İttihat ve Terakki ruhu ihya edilince iktidarı ele geçirmek de kendiliğinden hortlamıştı. Şimdi ise nereden başlayacaklardı? - Evvelâ Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmak lâzımdır!... diyen Şükrü Bey, fikrine taraftar olarak Kara Kemal'i bulmuştu.”*⁴⁴⁷ Suikastı kimin yapacağını günlerce düşünüp Ziya Hurşit'i buldular. Yanına da Laz İsmail ve Gürcü Yusuf dâhil olmuştur.

Yukarıda adı geçen İzmit Mebusu Şükrü Bey, Kara Kemal Bey ve İsmail Canbolat Beyler tarafından, suikastı gerçekleştirmek için Ankara da planlanır fakat koruma önlemleri burada oldukça geniştir. Paşa o dönemde İstanbul'a gitmediğinden bu şehir de olmaz. Mustafa Kemal Paşa sürekli yurt içi gezileri yapmaktaydı. Tam bu sırada İzmir'e gideceği duyulmuş ve bunun üzerine suikastın İzmir'de yapılmasına karar verilmiştir.⁴⁴⁸

11 Haziran'da İzmir'e varılmıştır. Burada suikast planını uygulayıp deniz yoluyla Sakız Adası'na kaçmayı planlamışlardır.⁴⁴⁹ Hedefleri Paşa'nın otomobili Hükûmet Caddesine varırken dar olması sebebi ile yavaşlayacak ve Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ateş etmeyi ve ardından yeterli olmazsa da bomba kullanıp bu kargaşa

⁴⁴⁷ Samih Nafiz Tansu, **İttihat ve Terakki İçinde Dönenler**, 1. Baskı, İnkılab Kitabevi, İstanbul, 1960, s. 556.

⁴⁴⁸ Ahmet Tarık Alkan, **İstiklal Mahkemeleri**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 86.

⁴⁴⁹ Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, s. 198.

içinde de rahatça kaçmayı düşünmüşlerdir. Suikast için hazırlıklar yapılmış ve Paşa'nın bir an önce İzmir'e gelmesi beklenmiştir.⁴⁵⁰

Paşa'nın beklenen tarihten bir gün sonra orada olacağı teyit edildi fakat 15 Haziran 1926 günü Giritli Şevki'nin, yakalanma korkusuyla suikast planını polise anlatmasıyla plan deşifre oldu. Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi anında yakalandı. Sarı Efe Edip ve Alaattin Bey de İstanbul'da tutuklandı.⁴⁵¹

Cavit Bey'in eşi Aliye Hanım suikast girişimi hakkında, 20 Haziran 1926 Pazar günü hadiseyi duyduğunda Cavit Bey'in tepkisini şu şekilde anlatır; “-*Bak, dedim, ne yapmışlar... Suikast teşebbüsünde bulunmuşlar...*

-Kime? diye yerinden fırladı. Mustafa Kemal Paşa'ya deyişim üzerine, hiç unutmam feveran etti:

-Hay Allah belalarını versin... Bu memleket ne olacak? Günah değil mi?... Ne biçim şeydir bu?.. diye birçok şeyler söyledi. Son derece üzgündü öğleden sonra Bekir Sami Bey geldi. Ve o gece bizde kaldı. Oturduk... Tabi hep bu hadise konuşuldu. Bu çılgınca teşebbüs hepimizi sarsmıştı. Teşebbüsün, o kadarla kalıp, tahakkuk etmemiş olması en büyük tesellimizdi amma, Cavit: Hayır, teşebbüs, hatta tasavvur dahi olunmamalı idi... Hay Allah Belalarını Versin... diyor ve böyle bir şeyi düşünmüş olanları bir türlü affedemiyordu.”⁴⁵²

3.3.1. Cavit Bey'in Tutuklanması

Cavit Bey 19 Haziran günü Bekir Sami Bey'le birlikte Galata'ya doğru giderken polis hafiyeleri önünü keser. Suikast ile alakası olduğu gerekçesiyle tutuklanır. Cavit Bey bu duruma çok şaşırır. İki sene boyunca siyasetle hiç alakadar olmamıştır. Şimdi de suçlu bulunuyordu.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Kılıç, a.g.e., s. 39.

⁴⁵¹ Alkan, a.g.e., s. 85.

⁴⁵² Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 47-48.

⁴⁵³ Şiar'ın Defteri adlı eserde Cavit Bey'in 19 Haziran günü tutuklandığı bilgisi yer almaktadır. İdama Beş Kala isimli eserde de Cavit Bey'in 21 Haziran günü tutuklandığı bilgisi yer almaktadır. Cavit Bey 19 Haziran 1926 tarihinde tutuklanmıştır. İki kitap arasında tarih uyumsuzluğu vardır. Bk. Cavit Bey, **Şiar'ın Defteri**, s. 309.

Hükûmet olaya hemen el koyarak İzmir'e gelir. İttihatçıların parmağı olduğunu düşünölmektedir. Bu nedenle İttihatçılar tutuklanarak yakalanma kararı çıkartılmıştı. Mustafa Kemal Paşa yaşanan bu suikastı Nutuk'ta şu şekilde değerlendirir; *“Bütün bu yapılanlar, elbette Cumhuriyet'in başarısı ile sonuçlandı. Asiler yok edildi. Fakat Cumhuriyet düşmanları, büyük komplonun bütün safhaları ile son bulduğunu kabul etmediler. Alçakçasına son bir teşebbüse giriştiler. Bu teşebbüsle İzmir suikastı olarak kendini gösterdi. Cumhuriyet Mahkemelerinin ezici pençesi, bu defa da Cumhuriyet'i suikastçıların elinden kurtarmayı başardı.”*⁴⁵⁴

Suikast girişiminin duyulması birçok çevrede şaşkınlıkla karşılandı. Rauf Bey hatıratında olaya tepki gösterir. Bu dönemde kendisi sağlık sorunları sebebi ile yurt dışındadır. Londra da iken suikast ile alakası olduğu gerekçesi ile bir tebliğ alır. *“Cumhurreisine karşı İzmir'de tertiplenen suikast teşebbüsünde müşevvik bulunduğum tahakkuk ederim.”* şeklinde yazı gelmiş ve mahkeme on sene sürgün cezası vermiştir. Suikast ile hiçbir alakası olmadığını hatıratlarında yazmıştır.⁴⁵⁵

Falih Rıfkı, suikast girişimini şu şekilde değerlendirir; *“Mustafa Kemal'in ölümü o tarihte yeni rejimi olduğu yerde durdurmak, hatta yıkmak için tek çare idi. Orduyu emniyetli ellere (Fevzi Çakmak) teslim eden Mustafa Kemal'i düşürmek imkânı yoktu. Ölümünün bir çare olması başkadır, öldürmeğe karar vermek başkadır.”*⁴⁵⁶

3.3.2. Cavit Bey'in İzmir'de Yargılanması

Cavit Bey Galata'da yakalanarak tutuklanmış, ardından 25 Haziran'da Gülcemal vapuruyla yargılanmak üzere İzmir'e getirilmiştir. Mahkeme Elhamra sinemasında gerçekleşmiş. İlk yargılama burada yapılmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Partisi ile alakası olup olmadığı, suikast girişiminde adı geçen şahıslarla olan iletişimi hakkında sorgulanmıştır.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 1. Baskı, ATAM, 1995, s. 604.

⁴⁵⁵ Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni Siyasi Anılarım C. II**, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 195-196.

⁴⁵⁶ Atay, **a.g.e.**, s. 403.

⁴⁵⁷ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 62-63.

3 Temmuz 1926 tarihinde Cavit Bey, Kazım Karabekir, eski mebus Hilmi Beylerin arasında yer aldığı heyet mahkemeye getirilir ve iddianame okunur. Kazım Karabekir yaşanan durum garibine gitmiş ve suçlamalar karşısında kızmıştır.⁴⁵⁸

Cavit Bey 5 Temmuz tarihinde yapılan duruşmanın üçüncü celsesinde salona alınır. Fakat bir önceki gün tatsız bir olay yaşar. Kimlik tespiti sırasında eli cebinde, yüksek sesle konuşması neticesinde hâkimin bir anda hışmına uğrar. Reşit Galip, kendisine elini cebinden çıkararak konuşmasını söyler. Ali Bey de bu durumu İstiklal Mahkemesi'ne yapılan bir saygısızlık olarak görünce “*bir milleti temsil eden mahkeme karşısında terbiyeni muhafaza et, elini cebinden çıkar!*”⁴⁵⁹ diyerek sert bir şekilde uyarmıştır. Cavit Bey eşine yazdığı mektupta bu hadiseyi bilerek yapmadığını, alışkanlığı olduğundan dolayı yaptığını ve Reis Bey'in ona bir anda kızması sonucu üzüldüğünü anlatır.⁴⁶⁰

Duruşmayı izleyen Falih Rıfkı, yaşanan olay neticesinde Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gider; “*Paşam, bir adalet mahkemesi veya siyasi bir rejim mahkemesi, ikisi de olur. Adalet yalnız haklıyı haksızı, rejim de yalnız kendi selametini düşünür. Ben ikisini de anlıyorum. Ali Bey'in ne yapmak istediğini anlayamadım.*”⁴⁶¹ diyerek tepkisini ortaya koymuş ve mahkemenin adaleti konusundaki tedirginliklerini Mustafa Kemal Paşa'ya aktarmıştır.

Suikast suçu ile tevkif edilenler arasında Cavit Bey'in yanı sıra Kazım Karabekir, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Rüştü Paşalar, Refet, Sabit, İhsan, Halis Turgut, İsmail Canbolat, Münir Hüsrev, Faik Bey, Karaman Mebusu Hilmi ve Kara Kemal Beyler de bulunmaktadır.⁴⁶²

Bir sonraki duruşmada Cavit Bey'e, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Talat Paşa başkanlığındaki hükûmetten neden istifa ettiği, bundan sonraki süreçle bir bağlantısının olup olmadığı ve Mütareke Dönemi yurt dışı firarı hakkında sorular

⁴⁵⁸ Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948) C. II**, 3. Baskı, YKY, İstanbul, 2020, s. 991.

⁴⁵⁹ Osman Selim Kocahanoğlu, **Atatürk'e Kurulan Pusu**, İstanbul, 2005, s. 345.

⁴⁶⁰ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 75-76.

⁴⁶¹ Atay, **a.g.e.**, s. 404.

⁴⁶² Eroğlu, **a.g.e.**, s. 208.

sorulur. En sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde, evinde on-on beş arkadaşı ile Millî Mücadeleye nasıl hizmet ettikleri hakkında yapılan toplantılar da sorulduktan sonra mahkeme bitirilip, yargılanmanın Ankara'da devam edeceği kararı alınır.⁴⁶³

3.3.3. Cavit Bey'in Ankara'da Yargılanması

İstiklal Mahkemesi, duruşmalarına Ankara'da devam etme kararı almışsa da İttihatçılardan Kara Kemal ve Abdulkadir Beyler hala bulanamamıştır. Bu sırada medyada propagandalar yapılıyor İttihat ve Terakki aleyhinde haberler veriliyordu.⁴⁶⁴

Trenle Ankara'ya vardıklarında çok büyük bir kalabalık onları karşılamıştır. Bir buçuk ay hapisanede kalan ve suçsuz bulunup serbest kalma ümidini yitiren Cavit Bey'in, 2 Ağustos'ta duruşması başlamış, savcının iddianamesi okunmuştur. İddianamede, Cavit Bey'in başkanlığında Büyükkada'daki evinde suikast girişimi için toplanılmış ve bu toplantılarda; Kara Kemal, İsmail Canbolat, Şükrü, Sabık İzmir Valisi Rahmi, Doktor Hüseyinzade Ali, Doktor Nazım, Ahmet Nesimi, eski Kâtiplerden Vehbi, Ethem ve Nail Beylerin de bulunduğu kişilerle plan hazırlığında bulunulduğu iddia edilmiştir.⁴⁶⁵

Suikast toplantılarında Kara Kemal'in, Hüseyin Cahit ve Cavit Beylerin yer aldığı üzerine bir sonuç çıkarılmaya çalışılmaktaydı. Özellikle bu toplantı üzerinde çok durulmuştur. Hâkim, Cavit Bey'e Mütareke Dönemi'nde ne yaptığını, nerede saklandığını ve nereye kaçtığını sorar. Millî Mücadele başladığında nerede olduğunu, neden saklandığını ve yurt dışına neden firar ettiğini sürekli soran hâkim, onu sorularıyla köşeye sıkıştırmaya çalışır. Cavit Bey de cevap olarak Damat Ferit Paşa Hükûmetinden kaçmaya çalıştığını, Anadolu'ya giden yolların kapalı olması

⁴⁶³ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 84-85.

⁴⁶⁴ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 375-376.

⁴⁶⁵ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 195.

sebebiyle Anadolu'ya geçemediğini, Avrupa'ya kaçana kadar da İtilaf Fırkası Reisi Nuri Bey'in evinde saklandığını söylemiştir.⁴⁶⁶

Sorgulamanın devamında Reis Bey, Cavit Bey'e yurt dışı firarında kimlerle görüştüğünü, neler yaptığını, nerede kaldığını ayrıntılı bir şekilde cevaplamıştır. Hâkim yurt dışı firarı sonrası çalışmaları hakkında sorular sormuş, bildiğimiz üzere Cavit Bey bu dönemden sonra aktif siyaseti bırakmış fakat Hüseyin Cahit, Kara Kemal ve İsmail Canbolat'la iletişimi devam etmiştir.⁴⁶⁷

Mahkeme heyeti özellikle Cavit Bey'in evinde yapılan toplantıların içerikleri hakkında sorular sorar. Bu soruların genel çerçevesi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile alakası olup olmadığıdır. Kara Kemal, Canbolat, Şükrü Beylerle olan ilişkisi üzerinde durulur. Hâkim, Cavit Bey'in açıklamalarını inandırıcı bulmaz. İttihat ve Terakki'yi diriltme fikrinin konuşulduğunu sorduğunda Cavit Bey, bu konuşmalar hakkında bilgisi olmadığını söylemiştir. Mahkeme Büyükada'da yapılan toplantı hakkında ve sonrasında yaşanan süreç ile devam etmiştir.⁴⁶⁸

24 Ağustos Salı günü bütün sanıkların son yargılanması öncesinde iddianameler okunur. 25 Ağustos'ta son duruşma yapılır.⁴⁶⁹ 26 Ağustos tarihinde sabah on bir buçukta jandarma gelip Cavit Bey'i Cebeci Hapishanesinden alarak mahkemeye getirir, burada iddianame okunur. Kara Kemal'in arkadaşı olması ve onunla görüşmesinden dolayı suçlu gözüyle bakılır.⁴⁷⁰

Cavit Bey son kez hâkimin karşısına çıkarak kendini savunmuştur. Yaptığı konuşmada siyasi hayatına başladığı günden, suikast girişimine kadar yaptığı çalışmalardan ve kendisine yapılan ithamlara cevap vermiştir. Bunlardan en önemlisi de malî konularda yaptığı çalışmalardır;

“...Garip bir tecelli, ne zaman bir istikraz meselesi çıksa, arkasından Cavid'in ismi zikr olunur. Hâlbuki bütün hayatımda iki istikraz yapım. Hepsisi de iki

⁴⁶⁶ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 668-669.

⁴⁶⁷ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 671-672.

⁴⁶⁸ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 197.

⁴⁶⁹ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 742.

⁴⁷⁰ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 187.

milyon liradır. Yüzde dört faizle yaptığım bu istikrazın dört milyon lirasını Abdülhamid'in bıraktığı borçların temizliğine hasrettim.

Beş milyon lirasını ordumuz teçhizatına ait olmak üzere Mahmut Şevket Paşa'nın emrine verdim. Üst tarafında ilk defa olarak memleketin malî vaziyetini ıslaha hasrettim. Ve bunun neticesi olarak dağ-taş başlarında her memura günü gününe maaş verdim. Müteahhitleri, 'Paramız bankada duracağına maliye hazinesinde kalsın.' diyecek bir hale getirdim. İşte o küçük miktarlarla bu maliye idaresini temelleri atıldı.

Bu istikrazları hayatımın en büyük iftihar olarak, Kırım Muharebesinden beri görülmemiş şartlar içinde yaptım. Bu istikrazlarda İstanbul ile Berlin arasında teati edilen telgraf paralarından başka hiçbir gayri meşru para verilmemiştir. Dünyanın en büyük kuvvetleri ile Fransız malî mahfelleri ile arkadaşlarım bile bu işin yürümez bir şey olduğunu söyledikleri halde tek başıma mücadele ettim. Tardieux gibi bir adam 'Cavit Bey Fransa'nın tekliflerini kabul etseydi. Paramentosunun karşısına açık alınla çıkacağını' söylemişti. Hâlbuki bu adam için, tekliflerini kabul etmeyişi üzerine cehennemden başka gidecek yer yoktu.

Mülkiye Mektebinden çıkıp da üçyüz kuruş maaşla Ziraat Bankasına girdiğim zamandanberi bütün hayatım, kazancım kayıtlıdır. İşte hayatta kâğıtta değil, milyonlarca altın ile oynayan benim gibi adamın, bugün dikili bir taşı yoktur.

Bu iftaralara şayan bir şey değildir, Beyefendiler, fakat bunu size söylemek mecburiyetindeyim, hayatımın Umumî Harpten beri nasıl geçtiğini arzedeceğim. Harp oldu, menküp oldum, iki sene hiçbir şey ile meşgul olmadım. Bazan da arkadaşlarım müşkilâta uğradılar, çağırdılar, gittim. Nefer gibi çalıştım.

Müddeiumumi Bey'in iddianamelerinde söylediği gibi muahdede hiçbir kayıt olmadan onların geniş yardımlarını temin ettim ve bir gün haber aldım ki Alman banknotlarının Türkiye'de tedavülü hakkındaki teklifler heyeti vükelada müzakere ediliyor. Derhal Talat Paşa'ya koştum, 'Ne yapıyorsunuz?' dedim. Alman sefirine koştum: 'Bu teklifle kartal damgalı banknotların Anadolu içlerinde sürülmesini istemekle, halka kamçı indirmek istiyorsunuz. Yapmayın!' dedim. Ve nihayet vazgeçtiler. Bu suretle bugünkü millî servetimizi kurtaracak bir muvaffakiyet

gösterdim. Fikrimi her yerde her zaman ve mekânda müdafaa ettim. Talat Paşa Hükümetine geldim. Ne şartlarla geldiğim malumdur.

Eğer hükümete gelmiş olsaydım, beş yüz, altı yüz, milyon liralık evraki nakdiye basılmış olacaktı. Bugün de bunun tesiri altında kalacaktık.

O felaket günü için ben sulh hazinemi yaptım. Halü hayatta bulunan muamelat ve hazine müdürlerimin malumatları altında fakat Sadrazamın da Harbiye Nazırının da malumatları olmadan, Osmanlı Bankasında on beş milyon lira biriktirdim. Nihayet o felaket dakikası geldi. Ordular müdafaa ettikleri hudut boylarında geri dönmeye başladılar.”⁴⁷¹

Cavit Bey savunmasının devamında; I. Cihan Harbi öncesi siyasi hayatından başlayarak harp sırasında ve sonrasında yaptığı çalışmalardan bahsetmiştir. Savaş sonrasında Talat Paşa ve İzzet Paşa Kabinelerinde yer aldığını, Damat Ferit Paşa'nın iktidara gelmesinden sonra Ermeni tehcirinde rol oynadığı ve bu gerekçeyle suçlu bulunup yakalanma kararı çıkartılmasının ardından İstanbul'da saklanmak zorunda kaldığını söylemiştir. Bir süre sonra da yurt dışına firar etmiştir. Burada siyasi birtakım çalışmalar içerisinde yer almış, Anadolu'da işgalin bitmesi sonucu İstanbul'a dönüp İtibar-ı Millî Bankası'ndaki vazifesine devam ederek, siyasi faaliyetlerine son verdiğini belirtmiştir.

“...Artık namusuma tevdi edilmiş bir şey olmakla beraber söyleyeceğim. Bir akşam Temmuz ortalarına doğru idi, tanıdığım bir zattan aldığım tezkerede deniliyordu ki, ‘yarın İstanbul murahhası olarak Sivas’a gider misiniz?’

...Ve iki gün sonra da İstanbul'dan kaçtım. Kaçtığım zaman, saklı olduğum ev basıldı. Daha sonra Damat Ferit Paşa kabinesi beni Ermeni tehciri ile alakalı göstererek mahkûm etti. Nihayet bir gün Duyunu Umumiye'ye haberim olmaksızın, kendim talip olmaksızın beni intihap etmiş. Dostlarıma bu işle alakadar olanlara ben, Hüseyin Cahit Bey'i tavsiye etmişim. Bir mâni zuhur etmiş, beni seçmişler. Bu intihab üzerine kalktım, geldim. Şunu arz edeyim; memlekete gelişim, Duyunu

⁴⁷¹ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 220-222.

Umumiye'ye intihap edilişimden dolayı değil, bana bu imkânın verilmiş olmasındandır. Memleketin toprakları düşman çizmesi altında idi. Fakat bu çizmelerin defolup gitmesi yakın olduğu için gittim.”⁴⁷²

Cavit Bey konuşmasının sonundan İzmir suikastı ve Kemal Bey ile bağlantısından da bahsetmiştir;

“Kemal Bey dostumdur. Bu hareketlerini size söylemesi lazımdır. Bunun aksi nasıl mümkün olabilir, diyorsunuz. Dünyada birçok mantıksızlıklar olduğu gibi filhakika bu da bir mantıksızlıktır. Fakat ne yapayım bu böyle olmuştur. Kemal Bey, eğer bir şey yaptı ise, bilmiyorum, bana katiyen bir şey söylememiştir. Bu mevzuda söyleyecek başka bir sözüm yoktur. Şimdi karar sizin, yüksek heyetinizindir. Vereceğiniz karar mesut zamanlarınızda bir istifham işareti ve bir sual şeklinde vicdanınızı rahatsız etmesin. Sözlerime inanmış iseniz, pekâlâ. İnanmamış iseniz, ne yapayım, mukadderat!...”⁴⁷³

Cavit Bey, siyasi geçmişini ve çalışmalarını ayrıntılı bir şekilde anlattıktan sonra yaşanan olay ile alakası ve olay hakkında bilgisi olmadığını belirtmiştir.

3.3.4. Mahkemenin Kararı

İzmir suikastı davası Cumhuriyet tarihinin şüphesiz en önemli duruşmalarından biridir. Burada alınacak karar ileride muhalefetin duruşunu belirleyecek ve ülke için bir yol çizecekti. Alınan ifadeler ve yapılan araştırmalar sonucu durum tespiti yapılmıştır: 1918 sonbaharında savaşın kaybedilmesi üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti kendini kapatmış,⁴⁷⁴ cemiyete mensup kişiler ve Cihan Harbi'ne girilmesinde suçlu bulunanlar, ülkeyi bu duruma getirdiklerinden dolayı yurt dışına firar etmişlerdir. Bu cemiyet tekrar ülkenin başına geçmek için birtakım yollar denemiş ve en sonunda ülkenin Cumhurbaşkanı'na suikast tertip ederek siyasi faaliyetlere engel olmaya çalışmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuş fakat bir süre sonra kapatılınca bu sefer de yasa dışı işler yapılarak emellerine

⁴⁷² Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 222-223.

⁴⁷³ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 223-224.

⁴⁷⁴ Kemal Karpat, **Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi**, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 17.

ulaşmak istemişlerdi. Bu yol da Mustafa Kemal Paşa'yı ortadan kaldırmaktı. Mahkeme bu suikast heyetinin reisini Cavit Bey olarak kabul etmişti. Gerekçesi de Cavit Bey'in evinde sık sık toplanılmasıydı.⁴⁷⁵

Karara göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni çalıştırmama ve yapılan faaliyetlere engel olma teşebbüslerinden dolayı elli yedinci madde gereğince; Cavit Bey, Dr. Nazım⁴⁷⁶ İsmail Canbolat, Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Kara Kemal Beylerin⁴⁷⁷ arasında yer aldığı toplamda 17 kişinin idamına karar verilmiştir. Kazım Karabekir ve Ali Fuat Beyler dâhil toplam 24 kişinin beratına karar verilmiştir.⁴⁷⁸

Kırk beş kişinin yargılandığı ve kırk yedi duruşmanın yapıldığı İzmir suikastı davası sonucunda mahkeme heyeti, (Kılıç Ali, Ali Çetinkaya ve Reşit Galip) 26 Ağustos Perşembe günü saat on yedi sıralarında kararı açıklamıştı. İdam kararı alındığında Cavit Bey, koğuşunda beklemektedir.⁴⁷⁹ İdama mahkûm edilen 17 kişinin cezaları verilmek üzere hazırlıkları yapılır, Cavit Bey müdürün odasına getirilir ve ardından alınan karar okunur. Ne ceza aldığını öğrenince “*demek böyle, yazıklar olsun*” demiştir. İdam gömleği giydirilerek idam sehпасına getirilir. Derin bir sessizlik içinde yürüyen Cavit Bey'e son arzusu sorulunca şu sözleri söyler; “*Cahit burada Ankara'da olacak; kendisine söyleyiniz. Karıma ve çocuğuma iyi baksın*”⁴⁸⁰ İdam sehпасına çıkarken bir ayet ve beyit okumuştur. Boynuna ip geçirildiğinde ise “*Zulümdür bu, zulüm! Allah'ın laneti zalimlerin üstündedir...*” demiştir. Hayatına son verilirken dahi suçsuzluğunu dile getirmede gecikmemiştir.⁴⁸¹

Cavit Bey'in idamının ardından Doktor Nazım, Yenibahçeli Nail, Filibeli Hilmi Beyler de idam edilmiştir. Rauf ve eski İzmir Valisi Rahmi Bey'in içerisinde

⁴⁷⁵ Kılıç Ali, **İstiklal Mahkemesi Hatıraları**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 47-48.

⁴⁷⁶ Turgut, **a.g.e.**, s. 493.

⁴⁷⁷ Turgut, **a.g.e.**, s. 478.

⁴⁷⁸ Turgut, **a.g.e.**, s. 479.

⁴⁷⁹ Cavit Bey, **İdama Beş Kala**, s. 224.

⁴⁸⁰ Yalçın, **Siyasal Anılar**, s. 285.

⁴⁸¹ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 584-585.

bulduğu beş kişiye onar yıl hapis cezası verilmiştir. Geriye kalan otuz yedi sanığın da beraatına karar verilerek İzmir suikastı davası bu şekilde sonlandırılmıştır.⁴⁸²

Lord Kinross'un aktardığına göre, Cihan Harbi döneminde Mustafa Kemal Paşa Sofya'da askeri ateşe görevi üstlendiği sırada Bulgarlardan para karşılığında techizat ve yiyecek temin etmek için görüşmeler yapmış paranın karşılanması için Şakir Zümre'yi⁴⁸³ İstanbul'a göndermiştir. Cavit Bey de yapılan görüşme sonrasında olumsuz cevap alması üzerine geri dönmüştür. Şakir Zümre, Sofya istasyonunda Mustafa Kemal Paşa tarafından karşılandığında sırada neticeyi öğrendiğinde “*Böyle bir adam asılmayı hak eder*” demiştir.⁴⁸⁴

3.3.5. Yargılama Sürecine Tepkiler

Mahkeme Reisi Ali Bey, İttihatçılar arasında mektuplaşmalarla suikastin tertip edildiğini iddia etmiş, fakat mektuplar bulunamayınca evlerde yapılan toplantılar bahane edilmiştir.⁴⁸⁵ Cavit Bey'in yargılanma sürecini başından beri takip eden İngiliz ve Fransız Hükûmetlerinden yardım istenir ancak sonuç alınamaz. Cavit Bey'in idamına verilen tepkilerin bazıları;

“Avrupalıların, ‘Türkiye’de rakamlardan anlayan tek adam’ dediği Cavit, Ankara'nın iktisadî merkezi İş Bankası'nın rakibi olan İstanbul merkezli İtibar-ı Millî Bankası'nın reisiydi. İttihatçıların gözünde, Mustafa Kemal'e rakip olabilecek tek kişiydi. Üstelik Sabataycıların da başı pozisyonundaydı. Sabataycılar, artık Reisicumhur'a biate mecbur oldular. Cavit Bey'in asılmaması için Fransız Reisicumhuru'ndan, Baron Rothschild'e kadar nice müracaatlar olduysa da hükümet dinlemedi. Fransa parlamentosu, idamın infazı üzerine, ‘Dünya çapında bir maliyeciyi kaybettik’ diyerek saygı duruşunda bulundu. Mustafa Kemal'in sonradan,

⁴⁸² Alkan, **a.g.e.**, s. 92.

⁴⁸³ İstiklal Savaşı'nın ilk Türk özel uçak bombası fabrikasının kurucusudur. Bk. Osman Arolat, **Şakir Zümre: Savunma Sanayiinin Öncüsü**, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/sakir-zumre-savunma-sanayiinin-uncusu/480387>, (10.07.2022).

⁴⁸⁴ Patrick Kinross, **Atatürk The Rebirth of a Nation**, Phoenix Publishing, London, 2001, s. 68-69.

⁴⁸⁵ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 211.

*‘Üç şeye pişmanım: Cavit’i astırđıma; evlendiğime, Ankara’yı başşehir yaptığıma.’*⁴⁸⁶ dediği söylenir.

Demokrat Parti, 1950 yılında iktidara geldiği zaman Cavit Bey’in de eski dostu olan Celal Bayar, Aliye Hanım’ın ricasını kırmayarak gömüldüğü yer olan Cebeci cezaevi bahçesinden çıkartılarak, Ankara’da bulunan Cebeci Asri Mezarlığı’na defnedilmiştir.⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ Ekrem Buğra Ekinci, **Üç Şeye Pişmanım! İzmir Suikastının Perde Arkası**, <https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=781&%C3%BC%C3%A7-%C5%9Feye-pi%C5%9Fmanim----izmir-suikastinin-perde-arkasi>, (10.11.2020).

⁴⁸⁷ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 234-235.

SONUÇ

Tarihimizin önemli siyasetçilerinden olan Mehmet Cavit Bey, Türk siyasi tarihinin *en uzun yüzyıl* olarak ifade edilen ülkenin kaderinin değiştiği bir süreçte tanıklık etmiştir. Sultan II. Abdülhamid dönemini, 31 Mart Vak'asını, Babıâli Baskını'nı, I. Dünya Savaşı sürecini, Mütareke dönemi ile beraber İstanbul'un işgalini, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve ardından yeni bir devletin; Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını, bu süreçte yaşanan Millî Mücadele'yi ve yeni devletin kuruluşunu ifade eden Lozan Barış Konferansı'nı bizzat müşahede etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ülkenin olduğu gibi Cavit Bey'in de hayatının dönüm noktası olmuştur. Selanik Mebusu olarak İstanbul'a gelmiş, siyasi hayatı boyunca yedi kez Maliye Nazırlığı, iki defa Dâhiliye Nazırlığı (Vekâleten), bir defa Bahriye Nazırlığı (Vekâleten) vazifelerini üstlenmiştir. Görevine okul öğretmenliğinden geldeğinde dolayı Maliye Nezeretinde tecrübesi bulunmamaktadır. Meslekten gelmemesine rağmen Nazırlık çalışanlarına karşı acemilik göstermemiştir. Babıâli Baskını sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimi ele almasıyla siyasi gücü daha da artmıştır. Cemiyet harbin sonuna kadar iktidara tam manasıyla sahip olmuştur. Maliye Nazırlığı görevi sırasında 1914 yılında Avrupa'da patlak veren savaşa girilmesine karşı çıkmış, Enver ve Talat Paşaları uyarmasına rağmen sözleri dikkate alınmamıştır. Hükûmetin, kaybettiği toprakları geri almak ve itibar kazanmak amacıyla Almanya'nın yanında savaşa girmesi üzerine istifa etmiş, bir dönem siyasi çalışmalarını gayri resmi olarak sürdürmüştür. Savaş döneminde devletin ihtiyacı olan nakdin temin edilmesi için müttefik Almanya ile görüşmelerde bulunmuş, savaşta yaşanan malî sıkışıklıktan devleti kurtarmaya çalışmıştır. Savaş döneminde Almanya'dan on defa, Avusturya'dan bir defa borç alınmış, alınan borçlar ile savaş masrafları karşılanmıştır. Yedi defa kâğıt para basılmış ekonomik canlanma sağlanmaya çalışılmış fakat başarılı olunamamıştır.

Bu dönemde devlet ciddi bir borç yükünün altında kalmıştır. Fikri olarak önemli projelere sahip olan Cavit Bey, harp döneminde iç müdahaleler sebebi ile başarılı bir politika yürütememiştir. Harbe giriliş süreci sonrası cemiyet ile ciddi

anlamda görüş ayrılığı yaşamıştır. Harp ile başlayan fikri ayrılıklar, savaş döneminde artmış, divan-ı harb yargılamaları sonrası ciddi anlamda cemiyetle kopuş yaşanmıştır.

Liberal ekonomi modelini yani serbest piyasayı savunan Cavit Bey, devletin ekonomiye müdahale etmesine ve gümrük vergilerinin yüksek olmasına karşı çıkmıştır. Devletin kalkınması için tarıma yeterli önem verilmesi gerektiğine inanmıştır. Bu sebeple Konya Ovası ve Adana bölgesinin sulama projesini hayata geçirerek ekonomik kalkınmanın sağlanacağını, ülkenin iç kısımlarına ulaşım imkânı sağlayarak gelişmenin tüm ülkeye yayılması gerektiğini düşünmüştür. Bu sebeple demiryollarının limanlara entegre bir şekilde inşa edilerek İç Anadolu'da üretilen bir ürünün Avrupa'ya kadar rahat ve ucuz bir şekilde gitmesini temine çalışmıştır. Böylelikle ekonomik gelişmeler ülke genelinde yaşanacaktır fakat Cavit Bey'in planladığı bu proje Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Millî ekonomiyi destekleyen Cavit Bey, İtibar-ı Millî Bankası'nın temellerini atmış, bu bankadan yabancı vatandaşların hisse alması engellenmiştir. Osmanlı maliyesini bir sistem içerisinde düzenlemiştir. Düyûn-ı Umûmiyenin kurulmasına kadar Osmanlı Devleti'nde vergilerin toplanmasında ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Cavit Bey, altı buçuk yıl süren Maliye Nazırlığı döneminde vergi kalemlerini ayırarak düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamıştır. Düyûn-ı Umûmiye'ye tahsil edilen tütüne bandrol sistemini geliştirerek verginin takibini kolaylaştırmak istemiştir. Taşrada vergilerin doğru ve eksiksiz toplanmasını denetlemek için Maliye Teftiş heyeti kurmuştur. Bu çalışmaları ile Osmanlı maliyesinin modernize edilmesini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşını kaybetmesinden sonra divan-ı harbte suçlu bulunmuş ve yakalama kararı çıkartılmıştır. Bu süreçte Cavit Bey, İstanbul'da saklanmış ardından İtalya'ya kaçmıştır. Cavit Bey Fransa'nın Toulon şehrine doğru giderken son dönemde yaşadığı siyasi olayları analiz etmiştir. Cavit Bey, ülkenin başına gelen bütün felaketlerin nedeni olan Cihan Harbi'ne girilmemesi için tek başına uğraşmıştır. Cavit Bey notlarına, kabine üyelerinin kendi hırs ve çıkarları için yarıştıklarını, Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin harp sonrası intikam almak için harp mahkemesini kurduğunu ve amacının İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni karalayarak onları küçük düşürmek olduğunu yazmıştır. Ülkenin tekrar inşası için bu sıkıntılı

zamanda siyaseti bilen, ülkesi için çalışacak onlarca kişi ya zindana atılmış ya da yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Devlette, İtilaf Devletlerinin entrikası ve parası hâkim olmuştur. Cavit Bey, Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin baskılarından kurtulmak için kaçmak zorunda kalmış, ülkede kaldığı takdirde cezaevine atılacağını ve sonunun nasıl olacağını belirsiz olduğunu öngörmüştür.

Avrupa firarı boyunca İsviçre'de ikame etmiştir. Burada çok sayıda çalışmalar içerisinde yer almıştır. Eski İttihatçılarla görüşmeler yapmış Roma Konferasına katılmıştır. Ardından Ankara Hükûmeti'nin I. İnönü Zaferi sonrası Londra'ya giden Ankara Heyetinin daveti üzerine kendisi de konferansa katılmıştır. Fakat bu konferansta Ankara Heyeti İtilaf Devletleri temsilcileri ile anlaşamamıştır. İtilaf Devletleri Sevr Anlaşması'nı dayatmaya devam etmiştir. Burada yapılan görüşmelerde Cavit Bey'in katılması ile Ankara Hükûmeti ile tanışmasını sağlamış, 1922 yılında başlayan Türkiye'nin kuruluşunu ifade eden Lozan Barış Konferansı'na katılmış ilk evre sonunda Osmanlı Devleti'nden kalan borçların taksimi hususunda İsmet Paşa ile anlaşamaması sonrası konferanstan ayrılmıştır. Bu süreçten sonra Ankara ile ipler tam manasıyla kopmuştur.

Cavit Bey, Lozan Konferansı sonrası siyasi çalışmalarına ara vermiş, İstanbul'da Düyûn-ı Umûmiye ve İtibar-ı Millî Bankası'ndaki vazifelerine devam etmiştir. 14 Haziran 1926 tarihinde İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya yapılması suikastin deşirfe olmasının ardından İstanbul'da tutuklanarak İzmir'e getirilmiş burada İstiklal Mahkemelerinde yargılanma süreci başlanmıştır. Mahkeme kısa bir süre sonra davayı Ankara'ya taşımıştır. Burada Cavit Bey suikast girişimi ile alakası olmadığını ve siyasi geçmişini anlatarak yaşanan gelişmelerde kabahati olmadığını açıklamıştır. Fakat mahkeme 1926 yılında Mustafa Kemal Paşa'yı İzmir ziyareti sırasında öldürmek için tertip edilmek istenen suikastın organize edilmesini ve bilgisi olduğu gerekçesi ile yargılanmış ardından Ankara'da idam edilmiştir. Yapılan suçlamamalar mahkeme tarafından kanıtlanamamıştır.

Cavit Bey, Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı döneminde Maliye Nazırlığı görevini yürütmüş, uygulamış olduğu ekonomik politikalar ile maliyeye düzen getirmeye çalışmıştır.

KAYNAKÇA

1. T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı

BCA, Başbakanlık, Kararlar Dairesi Başkanlığı (1920-1928), nr 6/34/18, 6 Kasım 1922.

BCA, Başbakanlık, Muamelat Genel Müdürlüğü, nr. 202/379/3, 5 Kasım 1922.

BOA, A. DVN. MKL, 68/1, 19 Eylül 1920.

BOA, BEO, nr. 3542/265597, 6 Mayıs 1909.

BOA, BEO, nr. 3892/291847, 10 Mayıs 1911.

BOA, BEO, nr. 4136/310183, 24 Ocak 1913.

BOA, BEO, nr. 4188/314072, 23 Haziran 1913.

BOA, BEO, nr. 4448/333586, 4 Ocak 1917.

BOA, DH. EUM. EMN, nr. 91/7, 20 Ağustos 1914.

BOA, DH. EUM. SSM, nr. 22/76, 18 Haziran 1918.

BOA, DH. EUM. 5. şb, nr. 1/12, 12 Ağustos 1914.

BOA, HR. MA, nr. 1174/49, 5 Temmuz 1916.

BOA, DH. MKT, nr. 1273/28, 29 Temmuz 1908.

BOA, DH. MUI, nr. 28/16, 30 Ekim 1909.

BOA, DH. MUI, nr. 38/52, 30 Kasım 1909.

BOA, HR. SYS, nr. 2563/2, 27 Ekim 1918.

BOA, HR. SYS, nr. 2109/10, 12 Şubat 1915.

BOA, HR. SYS, nr. 2110/9, 7 Haziran 1915.

BOA, HR. SYS, nr. 2973/3, 8 Ocak 1918.

BOA, HR. SYS, nr. 2097/9, 13 Aralık 1916.

BOA, HR. SFR.3, nr. 689/14, 4 Şubat 1913.

BOA, HR. SFR.04, nr. 562/129, 15 Ekim 1918.

- BOA, HR. TO, nr. 543/6, 1 Aralık 1912.
- BOA, HSD. AFT, nr. 6/29, 4 Şubat 1917.
- BOA, HSD. AFT, nr. 5/65, 6 Ağustos 1912.
- BOA, İ. AS, nr. 87/35, 14 Temmuz 1909.
- BOA, İ. DUİT, nr. 9/36, 11 Temmuz 1919.
- BOA, İ. MMS, nr.194/2, 18 Şubat 1915.
- BOA, İ. TAL, nr. 464/59, 20 Mart 1910.
- BOA, MV, 234/112, 11 Nisan 1914.
- BOA, MV, nr. 246/92, 5 Şubat 1917.
- BOA, ZB, nr. 405/36, 14 Mayıs 1907.

2. Süreli Yayınlar*

- Alemdar (1919)
- İkdam (1909-1919)
- New York Tribuna (1922)
- Tanin (1909-1917)

3. Ansiklopediler

- AKTAŞ**, Şerif; “Ali Canip Yöntem”, **DİA**, c. XLIII, İstanbul, 2013, ss. 565-566.
- ALBAYRAK**, Nurettin, “Hüseyin Kâzım Kadri”, **DİA**, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 554-554
- AYDIN**, Mahir; “Hüseyin Hilmi Paşa”, **DİA**, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 550-551.
- BEYDİLLİ**, Kemal; “Ahmed Tevfik Paşa”, **DİA**, c. II, İstanbul, 1989, ss. 139-140.
- BİRİNCİ**, Ali; “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, **DİA**, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 501-511.

* Gazete numaraları metin içerisinde verilmiştir.

- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul;** “Volkan”, **DİA**, c. XLIII, İstanbul, 2013, ss. 123-125.
- HANİOĞLU, M. Şükrü;** “Talat Paşa”, **DİA**, c. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 502-503.
- HANİOĞLU, M. Şükrü;** “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, **DİA**, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 476-484.
- HUYUGÜZEL, Ömer Faruk;** “Tanin”, **DİA**, c. XXXIX, İstanbul, 2010, ss. 565-567.
- İLKİN, Selim;** “Cavit Bey, Mehmet”, **DİA**, c. XII, İstanbul, 1993, ss. 175.
- KÜÇÜK, Abdurrahman;** “Dönme”, **DİA**, c. IX, İstanbul, 1994, ss. 518-520.
- KÜÇÜK, Cevdet;** “Damat Ferit Paşa”, **DİA**, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 436-439.
- OVADYA, Silvyo;** “Nahum Haim”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c. VI, İstanbul, 1994, ss. 27-28.
- “Ömer Naci”, **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, c. XVII, Milliyet, İstanbul, 1986, ss. 9030.
- ÖZTUNA, Yılmaz;** “II. Meşrutiyet Devri (1908-1922)”, **Büyük Türkiye Tarihi**, c. VII, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1978.
- TEKELEK, Meltem;** **İtibar-ı Millî Bankası**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/itibar-i-milli-bankasi/>, (01.07.2022).
- TURAN, Şerafettin;** “Beyazıd II”, **DİA**, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 234-238.
- TURAN, Şerafettin;** “Lozan Anlaşması”, **DİA**, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 214-217.
- TÜRKMAN, Zekeriya;** “Mahmud Şevket Paşa”, **DİA**, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 384-386.

4. Kaynak Eserler ve Makaleler

- AHMAD, Feroz;** **Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu’nu Kurtarma Mücadelesi (1914-1918)**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- AKŞİN, Sina;** **Kısa Türkiye Tarihi**, 24. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

- AKŞİN**, Sina; **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 1. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.
- ALKAN**, Ahmet Turan; **İstiklal Mahkemeleri**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- ALTINTAŞ**, Ahmet; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VII, S. I, 2005, ss. 77-99.
- ARMAOĞLU**, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, 11. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1990.
- AROLAT**, Osman; **Şakir Zümre: Savunma Sanayiinin Öncüsü**, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/sakir-zumre-savunma-sanayiinin-uncusu/480387>, (10.07.2022).
- ATA**, Ferudun; **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, 4. Baskı, TTK, Ankara, 2021.
- ATATÜRK**, Mustafa Kemal; **Nutuk**, 1. Baskı, ATAM, 1995.
- ATAY**, Falih Rıfkı; **Çankaya**, 1. Baskı, Sena Matbaacılık, İstanbul, 1980.
- ATEŞ**, Toktamış; **Türk Devrim Tarihi**, 5. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1993.
- AYSAL**, Necdet; “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s. 15-53.
- BABACAN**, Hasan; **Mehmet Talat Paşa (1874-1921)**, 3.Baskı, TTK, Ankara, 2020.
- BAER**, Marc David; **Selanikli Dönmeler Yahudilikten Dönenler, Müslüman Devrimciler ve Seküler Türkler**, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2016.
- BAKAR**, Bülent; **II. Meşrutiyet’ten Mütareke Dönemi’ne Türkiye**, 1. Baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2018.
- BARDAKÇI**, Murat; **Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrukesi**, 3.Baskı, Everest Yayınları, İstanbul, 2009.
- BAYUR**, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi C. I K. II**, 4. Baskı, TTK, Ankara, 1991.

- BAYUR**, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi C. II K. III**, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1983.
- BAYUR**, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi C. III, K. I-III, II-III, IV**, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1991.
- BİRİNCİ**, Ali; **Birinci Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, 1.Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- Cavit Bey; Şiar'ın Defteri**, Haz. Şiar Yalçın, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Cavit Bey; Meşrutiyet Ruznamesi C. I**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, 1.Baskı, TTK, Ankara, 2014.
- Cavit Bey; Meşrutiyet Ruznamesi C. II-III-IV**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, 1.Baskı, TTK, Ankara, 2015.
- Cavit Bey; İdama Beş Kala**, 1.Baskı, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
- CEBESOY**, Ali Fuad; **Millî Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953.
- CEBESOY**, Ali Fuad; **Siyasi Hatıralar C. I-II**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- ÇANKAYA**, Ali; **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, III. Cilt, Mars Matbaası, Ankara, 1968.
- ÇAVDAR**, Tevfik; **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, 5.Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2013.
- ÇEKER**, Alper; **İttihat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler**, 1.Baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2016.
- EROĞLU**, Nazmi; **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey**, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
- EKİNCİ**, Ekrem Buğra; **Üç Şeye Pişmanım! İzmir Suikastının Perde Arkası**, <https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=781&%C3%BC%C3%A7-%C5%9Feye-pi%C5%9Fmanim----izmir-suikastinin-perde-arkasi>, (10.11.2020).

- ELDEM**, Vedat; **Harp ve Mütareke Yıllarından Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, 1. Baskı, TTK, Ankara, 1994.
- GÜNEŞ**, İhsan; **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, 1.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- İNALCIK**, Halil; **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar C. IV**, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- İZGÖER**, Ahmet Zeki; **Yıldız Hatıraları Tahsin Paşa**, 2. Baskı, İz Yayınları, İstanbul, 2017.
- KABACALI**, Alpay; **Talat Paşa'nın Anıları**, 8. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- KARABEKİR**, Kazım; **Günlükler (1906-1948) C. I-II**, 3. Baskı, YKY, İstanbul, 2020.
- KARABEKİR**, Kazım; **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, 4. Baskı, YKY, İstanbul, 2017.
- KARACAYA**, Recep; "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. 3, 2003, s. 127-142.
- KARAMAN**, Deniz; **Cavit Bey ve Ulûm-ı iktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası**, Liberte Yayınları, Ankara, 2001.
- KARAL**, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi C. IX**, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1999.
- KARPAT**, Kemal; **Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi**, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- KOCABAŞ**, Siüleyman; **T.C. Devleti Tarihi 1 Mütareke Dönemi ve Milli Mücadele 1918-1923**, 1. Baskı, Vatan Yayınları, İstanbul, 2003.
- KOCAHANOĞLU**, Osman Selim; **Atatürk'e Kurulan Pusu**, 2. Baskı, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.
- KOLOĞLU**, Orhan; **İttihatçılar ve Masonlar**, 1. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul, 1991.

- KILIÇ, ALİ; İstiklal Mahkemesi Hatıraları**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- KILIÇ, Sümer; İzmir Suikastı İddianame ve Paşaların Savunması**, 2. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul, 2005.
- KINROSS, Patrick; Atatürk The Rebirth of a Nation**, Phoenix Publishing, London, 2001.
- MARDİN, Şerif; Türk Modernleşmesi**, 25. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Mehmet Cavit Bey; İktisat İlmi**, Liberte Yayınları, İstanbul, 2001.
- Mehmet Cavit; “Müessesat-ı Nafımız II Selanik-Manastır Demiryolu”, Ulûm-i İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmuası C. I**, Ed. Mehmet Kanar, 1. Baskı, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2015, ss. 220-236.
- NUR, Rıza; Hayat ve Hatıralarım C. II Rıza Nur İnönü kavgası**, Haz. Abdurrahman Dilipak, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- NUR, Rıza; Hayat ve Hatıralarım C. III**, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967.
- OKTAY, Suat; Varlı, Arzu; “İttihat ve Terakki Dönemi’nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası”, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, XXVII/II, İstanbul, 2009, ss. 01-20.
- ORBAY, Rauf; Cehennem Değirmeni Siyasi Anılarım C. I-II**, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
- ORTAYLI, İlber; Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim**, 1. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.
- ÖZCAN, Mert; “Atatürk’ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 20. Sayı, Mart 1991, ss. 331-346.
- ÖZTUNA, Yılmaz; II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti**, 4.Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- ÖZTUNA, Yılmaz; 93 ve Balkan Savaşları Avrupa Türkiye’sini Kaybımız Rumeli’nin Elden Çıkışı**, 16. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

- PAMUK**, Şevket; **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- PAKALIN**, Mehmet Zeki; **Maliye Teşkilatı Tarihi**, No: 1977-180/IV, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1978.
- QUATAERT**, Donald; **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, 11. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.
- ROGAN**, Eugene; **Osmanlı'nın Çöküşü Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- SANCAKTAR**, Fatih Mehmet; **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)**, ATAM, Ankara, 2009.
- SANDALCI**, Mert; **Fevziye Mektepleri**, 1. Baskı, Fevziye Mektepleri Vakfı, İstanbul, 2005.
- SOFUOĞLU**, Adnan ve Seyfi Yıldırım; **Arşiv Vesikalarına Göre 1921 Londra Konferansı Tutanak- Belgeler**, ATAM, Ankara, 2018.
- SONYEL**, Salahi Ramadan; **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, 1. Baskı, TTK, Ankara, 2014.
- SONYEL**, Salahi Ramadan; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika C. II**, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1991.
- SONYEL**, Salahi Ramadan; **Kaygılı Yıllar**, 1. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012.
- ŞAHBAZ**, Mehibe; "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın", **Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 4/10, Mart 2017, ss. 399-419.
- ŞİMŞİR**, Bilal; **Lozan Telgrafları (1922-1923) C. I**, TTK, Ankara, 2019.
- TANSU**, Samih Nafız; **İttihat ve Terakki İçinde Dönerler**, 1. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1960.

- TEVETOĞLU**, Fethi; **Ömer Naci**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- TURGUT**, Hulusi; **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- TOPRAK**, Zafer; **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, 1. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- TOPRAK**, Zafer; **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918)**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.
- TUNAYA**, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasal Partiler C. III**, 9. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.
- UNAT**, Faik Reşit; **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi**, 4. Baskı, TTK, Ankara, 2014.
- YALÇIN**, Hüseyin Cahit; **Siyasal Anılar**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976.
- YALÇIN**, Hüseyin Cahit; **İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- YALMAN**, Ahmet Emin; **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- YILDIZ**, Gültekin; "Kara Kuvvetleri", **Osmanlı Askeri Tarihi**, Ed. Gültekin Yıldız, 1. Baskı, Timaş İstanbul, 2017, ss. 47-111.
- YILDIZ**, Osman; **Tanin Diyor Ki**, 1. Baskı, Tün Kitap, Ankara, 2020.
- YÖNTEM**, Ali Canip; "Devirlerden Hatıralar", **Yakın Tarihimiz**, I. Sayı, İstanbul, 1962, ss. 3-5.
- ZEYDAN**, Corci; **İstanbul'a Seyahat**, Ark Kitapları, İstanbul, 2012.
- ZÜRCHER**, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

DİZİN

A

Abdülaziz Efendi, 2
 Abdülmecid Efendi, 84, 85
 Adam Block, 75, 84
 Ahali Fırkası, 18
 Ahmed İzzet Paşa, 54
 Ahmet Muhtar Paşa, 22
 Ahmet Nesimi, 99
 Ahmet Rıza, 1, 15, 59, 61, 65, 72, 73
 Ahmet Samim, 18
 Ahmet Şerif Bey, 21
 Ahmet Şükrü, 51
 Ahmet Tevfik Paşa, 61
 Ahrar Fırkası, 11, 12, 66
 Alaattin Bey, 96
 Ali Çetinkaya, 104
 Ali Fuat, ix, 59, 65, 85, 87, 91, 94, 98,
 104
 Ali Kemal, 67
 Ali Rıza Paşa, 70
 Aliye Hanım, 96, 106
 Alman Genel Kurmay Başkanı
 Moltke, 36
 Amiral Calthorpe, 56, 58

B

Babiâli, viii, 1, 23, 24, 25, 27, 29, 31,
 36, 41, 46, 51, 107
 Bekir Sami Bey, 74, 75, 77, 96
 Block, 76, 84

C

Cafer Tayyar, 98
 Cami Bey, 72
 Camille Barère, 87
 Cavit Bey, ii, iii, iv, x, 3, 4, 5, 6, 7, 8,
 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29,
 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47,
 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57,
 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66,
 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84,
 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93,
 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102,
 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 112, 114, 115, 116
 Celal Bayar, 106
 Cemal Nuri, 55
 Cemal Paşa, 28, 29, 58, 81
 Clemenceau, 65
 Credit Mobilier Bankası, 19

Ç

Çopur Hilmi, 96

D

Damat Ferit Paşa, 55, 66, 70, 80, 99,
 102, 108, 112
 De Clousiere, 83

Derviş Vahdefî, 12, 17
 Deutsche Bank, 39
 divan-ı harb, 3, 55, 69, 108
 Doktor Hüseyinzade, 99
 Doktor Nazım, 104
 Doktor Nâzım, 99
 Dr. Nazım, 104
 Düyûn-ı Umûmiye, 36, 37, 40, 41, 44,
 45, 70, 76, 82, 83, 84, 85, 86, 87,
 88, 89, 91, 108, 109

E

Elmalılı Hamdi Yazır, 17
 Emanuel Karasu, 1
 Enver Paşa, 2, 9, 24, 25, 28, 30, 32,
 33, 34, 36, 49, 54, 58, 72, 73
 Ethem, 99

F

Falih Rıfkı, 6, 94, 95, 97, 98, 113
 Filibeli Hilmi, 104
 Francesco Saverio Nitti, 73
 Freiherr Von Wengenheim, 28

G

Gayteral, 65
 Gazete de Lausanne, 46
 General Franchet d'Essprey, 64
 General Renenkompf, 16
 Giritli Şevki, 96
 Gladstone, 78
 Guizi, 76

Gürcü Yusuf, 95, 96, 104

H

Haim Nohun, 62
 Hakkı Paşa, 18, 20, 36
 Halide Edip, 62, 68, 69, 78
 Halil Bey, 28, 49
 Hamit Bey, 47
 Harun Bey, 80
 Hasan Bey, 88, 89
 Hasan Fehmi, 13
 Hayri Bey, 55
 Hellferich, 19
 Hizb-i Cedid, 2
 Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 11, 22, 66,
 68, 114
 Hüseyin Cahit, 10, 13, 14, 15, 16, 19,
 23, 47, 48, 59, 63, 67, 68, 72, 81,
 82, 89, 90, 99, 100, 102, 117, 118
 Hüseyin Cahit Bey, 13, 48, 63, 68, 82,
 102
 Hüseyin Hilmi Paşa, 12, 15, 17, 24,
 111
 Hüseyin Kâzım, 13, 111

I

II. Abdülhamid, 1, 7, 9, 12, 17, 42, 68,
 93, 107, 116

İ

İbrahim Hakkı Paşa, 17, 20

İsmail Canbolat, 94, 95, 98, 99, 100,
104
İsmet Paşa, 72, 86, 87, 88, 89, 90, 91,
92, 93, 109
İş Bankası, 1, 2, 9, 10, 17, 20, 49, 90,
105, 112, 115, 117, 118
İtibar-ı Millî Bankası, vi, 4, 46, 47, 51,
63, 64, 65, 68, 102, 105, 108, 109,
112
İttihat ve Terakki, iii, x, 1, 2, 3, 4, 8, 9,
10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 20, 21,
22, 23, 24, 25, 26, 27, 32, 35, 46,
47, 49, 50, 53, 55, 58, 59, 60, 65,
66, 68, 69, 71, 84, 93, 95, 98, 99,
100, 103, 107, 108, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 117, 118
İzzet Paşa, 53, 55, 56, 59, 61, 81, 84,
85, 102

K

Kâmil Paşa, 11, 15, 22, 23, 24, 25, 26
Kapancılar, 6
Kara Kemal, 95, 98, 99, 100, 104
Karakaşlar, 5
Kazım Karabekir, 8, 23, 94, 98, 104
Kılıç Ali, 90, 104, 118
Küçük Sait Paşa, 20, 22

L

Laz İsmail, 95, 96, 104
Ledoux, 65
Lloyd George, 75

Lord Curzon, 75, 87, 88
Lord Kinross, 105
Lozan Konferansı, 4, 86, 87, 90

M

M. Zinoviçev, 15
Mahmut Şevket Paşa, 2, 16, 22, 25,
101
Mantran, 13, 14
Meclis-i Mebusan, 2, 9, 11, 12, 14, 55,
66, 115
Mehmet Reşad, 17, 35
Miralay Sadık Bey, 2, 20
Mister Hen, 62, 63
Mondros Mütarekesi, 2, 58, 62, 70
Mösyö Allo, 60
Mösyö Bosno, 38
Mösyö Mandel, 69
Mustafa Kemal Paşa, 3, 4, 61, 72, 74,
86, 89, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99,
104, 109

N

Nail, 99
Nazım Paşa, 15, 26
Neu Freie Presse, 44
Niyazi Bey, 9
Nizami Paşa, 75
Nuri Bey, 68, 69, 100

O

Osmanlı Bankası, 18, 19, 25, 37, 39,
40, 46, 47, 48, 51, 65

Ö

Ömer Naci, 8, 21, 24, 112

R

Rahmi Bey, 1, 104
Rauf Bey, 56, 58, 88, 94
Rauf Orbay, 35, 97
Raymond Poincare, 75
Refet Paşa, 85, 91
Reichsbank, 37
Reichsbank Başkanı Haunstein, 37
Reşit Galip, 98, 104
Reşit Paşa, 61
Rıza Nur, 12, 86, 89, 90, 116

S

Sabatay Sevi, 6
Sait Halim Paşa, 25, 26, 28, 29, 49, 67
Sait Molla, 80
Sait Paşa, 10, 11, 20
Sarı Efe Edip, 96
Sultan Reşad, 20, 48
Süleyman Fehmi, 13

Ş

Şakir Zümre, 105
Şeyh Said İsyanı, 3, 94
Şeyh Sait, 3, 94

Şükrü, 2, 51, 53, 94, 95, 99, 100, 112

T

Talat Paşa, 1, 8, 10, 17, 20, 28, 29, 30,
32, 34, 35, 40, 41, 49, 50, 52, 53,
55, 58, 60, 61, 67, 72, 73, 78, 79,
98, 101, 102, 112, 113, 115

Teceddüt Fırkası, 2, 58, 60, 61

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 3,
94, 100, 103

Tevfik Bey, 47

Tevfik Fikret, 13, 79

Tevfik Paşa, 17, 59, 60, 61, 64, 66, 74,
79, 111

V

Vahidettin Han, 53, 59

Vehbi, 99

Verçinlar Gazetesi, 83

Von Sittard, 76

W

Wassermann, 47, 49

Weber, 29

Weil, 48, 67, 73, 81, 86

Wilson İlkeleri, 56, 62

Wilson'ın Prensipleri, 58

Y

Yakubiler, 6

Yenibahçeli Nail, 104

Yoli, 64

Yunus Nadi, 67, 74, 75, 77

Ziraat Bankası, 6

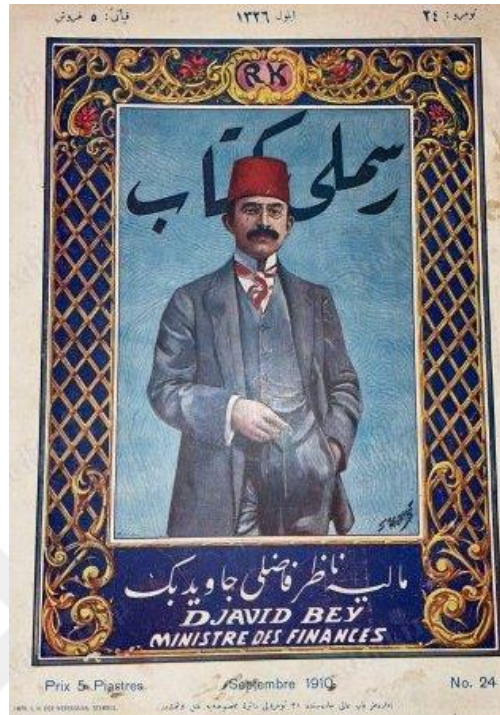
Ziya Hurşit, 95, 96, 104

Z

Zimmermann, 39

EKLER

Ek 1: Maliye Nazırı Cavit Bey Resimli Kitap Kapağı

Kaynak: Resmî Kitap, Eylül 1910

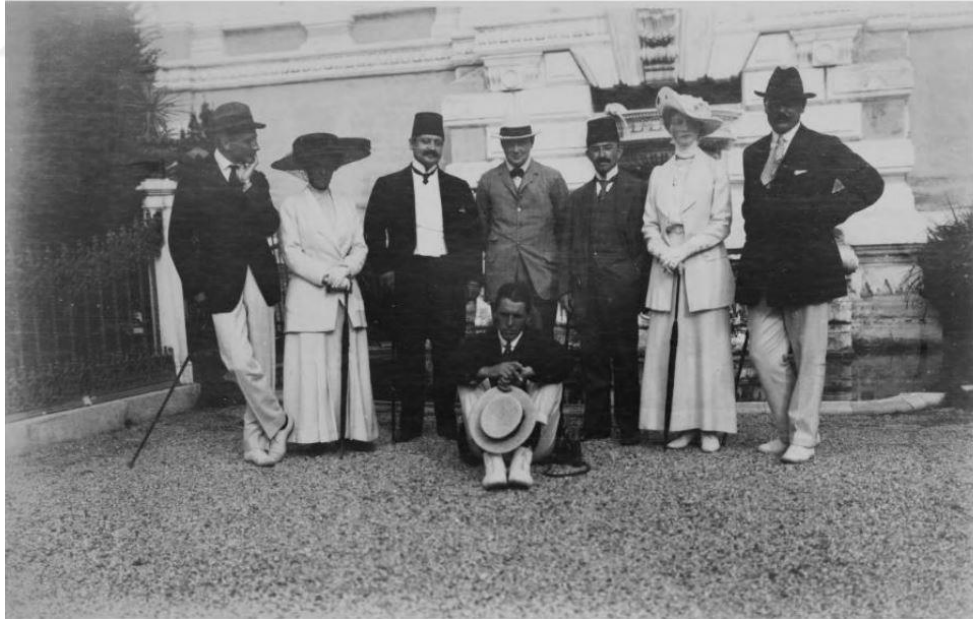
Ek 2: Selanik Fevziye Kız Mektebi ve Yatakhanesi

Kaynak: Mert Sandalcı, *Fevziye Mektepleri*, 1. Baskı, Fevziye Mektepleri Vakfı, İstanbul, 2005, s. 75.

Ek 3: İstanbul konferansında

Kaynak: Mert Sandalcı, **Fevziye Mektepleri Tarihi**, Fevziye Mektepleri Vakfı, İstanbul, 2005, s.100.

Ek 4: Ortada Winston Churchill, sağında Talat Paşa, saolunda Cavit Bey, İstanbul Temmuz 1910.

Kaynak: Churchill Archives Centre, Broadwater Collection

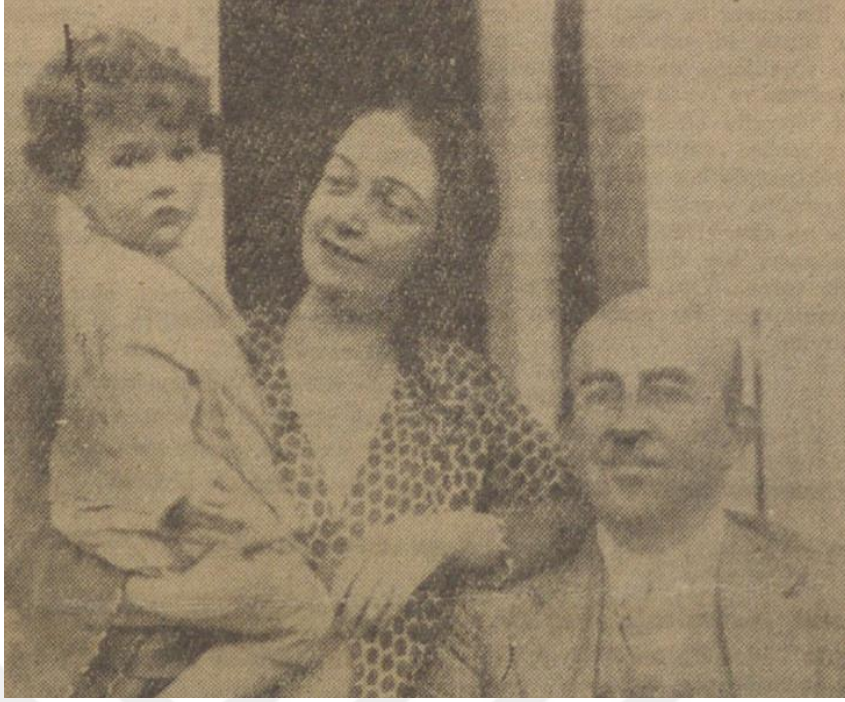
Ek 5: İtibar-ı Millî Bankası Binası. Günümüzde İş Bankası Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Kaynak: <https://www.issanat.com.tr/turkiye-is-bankasi-muzesi/muze-binasi>

Ek 6: Günümüzde İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılan Cağaloğlu'ndaki Düyûn-ı Umûmiyye binası

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/duyun-i-umumiyye>

Ek 7: Cavit Bey, eşi Aliye Hanım ve Oğlu Şiar (25 Ekim 1925)

Kaynak: Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, Haz. Şiar Yalçın, 1.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 318.

Ek 8: Cavit Bey Ankara İstiklal Mahkemesinde kendini savunurken

Kaynak: Ekrem Buğra Ekinci; *İzmir Suikastının Perde Arkası*,
<https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/prof-dr-ekrem-bugra-ekinci/595380.aspx>,
 (Erişim tarihi: 10.11.2020).